
ZICHTBAAR & ONZICHTBAAR

De ruimte als één geheel, hoe boven- en ondergrond een eenheid vormen

Thijs Niemeijer

19-09-2016

COLOFON

Publicatiedatum

19-09-2016

Opdrachtgever

Organisatie: provincie Overijssel
Adres: Luttenbergstraat 2, 8012 EE Zwolle
Eenheid: Ruimte en bereikbaarheid
Email: Postbus@overijssel.nl
Tel: 038 499 88 99

Begeleiders Opdrachtgever

Naam: Jaya Sicco Smit
Functie: Beleidsontwikkelaar Ondergrond
Email: ME.SiccoSmit@overijssel.nl
Tel: 038 499 7838

Naam: Frans Stam
Functie: Beleidsontwikkelaar Ondergrond
Email: F.Stam@overijssel.nl
Tel: 038 499 7853

Begeleiders Saxion

Naam: Fransje Droesen
Email: f.m.droesen@saxion.nl
Tel: 0619073966

Naam: Geert Roovers
Email: g.j.roovers@saxion.nl
Tel: 0651094383

Auteur

Naam: Thijs Niemeijer
Opleiding: Ruimtelijke ordening en planologie (ROP)
Tel: 0652181416
Email: thijs_dfx@hotmail.com

VOORWOORD

Voor u ligt het eindrapport van het onderzoek “Zichtbaar & onzichtbaar, de ruimte als één geheel”. Dit rapport is tot stand gekomen in samenwerking met de provincie Overijssel en Saxion hogeschool Deventer, Academie Bestuur, Recht & Ruimte. Het onderzoek is uitgevoerd in de periode 08-02-2016 tot en met 19-09-2016

Het onderzoek richt zich op het praktisch toepassen van de 3D-benadering van de ruimte om zo verschillende procesbenaderingen met elkaar te kunnen vergelijken, de huidige werkwijze in beeld te brengen en uiteindelijk theorie en praktijk dichterbij elkaar te brengen d.m.v. de 3D-benadering. Tijdens het onderzoek zijn verscheidene interviews afgenomen en zijn er meerdere gesprekken gevoerd, daarom wil ik iedereen die hieraan heeft meegewerkt bedanken voor hun waardevolle bijdrage aan dit onderzoek. Zonder hen was dit onderzoek niet tot stand gekomen. Op 23-08-2016 is er een werksessie georganiseerd om te sparren over de uitkomsten van het onderzoek. Hierbij waren verscheidene experts van de provincie Overijssel aanwezig, graag wil ik iedereen die deel heeft genomen aan deze sessie bedanken voor hun bijdrage.

Ik wil mijn begeleiders bij de provincie Overijssel, Jaya Sicco Smit en Frans Stam bedanken voor de begeleiding en aanwijzingen die ze mij hebben gegeven zodat de focus in het onderzoek scherp bleef en ik me echt onderdeel van het team voelde. Verder wil ik Fransje Drogen en Geert Roovers bedanken voor de nodige adviezen en sturing vanuit de opleiding wat heeft geholpen het onderzoek in goede banen te leiden. En Jesse Lubben wil ik bedanken voor zijn nuchtere blik op mijn problematiek tijdens de interviews.

Thijs Niemeijer

Zwolle, 19 September 2016

SAMENVATTING

Aanleiding

Vanuit de provincie Overijssel is er steeds meer aandacht voor denken over duurzaam, efficiënt en veilig gebruik van de ondergrond. Het denken over bodem-als-probleem maakt hierbij plaats voor het denken over de bodem-als-kans voor het vinden van oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken op het gebied van energie, drinkwatervoorziening, klimaatveranderingen, landbouw, natuur, infrastructuur en bouw. Het uitgangspunt van het beleid is dat het gebruik van de ruimte (waar de ondergrond deel van uitmaakt) bekeken moet worden vanuit maatschappelijke opgaven.

De ondergrond moet niet gezien worden als een op zichzelf staand iets maar als onderdeel van het grote geheel. In theorie klinkt dit heel mooi, maar om de theorie om te zetten naar de praktijk is meer nodig. De provincie Overijssel zet in op een omslag in denkwijze. Hiervoor is de 3D-benadering van de ruimte opgezet, zodat er niet meer per beleidsveld wordt gedacht maar vanuit het grote geheel. De provincie Overijssel heeft een opdracht uitgezet om te onderzoeken hoe het verschil tussen theorie en praktijk verminderd kan worden door het praktisch toepassen van de 3D-benadering van de ruimte. Dit resulteerde in de volgende probleem en doelstelling:

Probleem stelling

Op welke manier verschillen de werkwijzen die in de praktijk worden gebruikt om ruimtelijke vraagstukken aan te pakken van de theorie die de 3D-benadering van de ruimte hanteert?

En hoe kan de provincie Overijssel er voor zorgen dat theorie en praktijk dichterbij elkaar komen te liggen door het praktisch toepassen van de 3D-benadering”

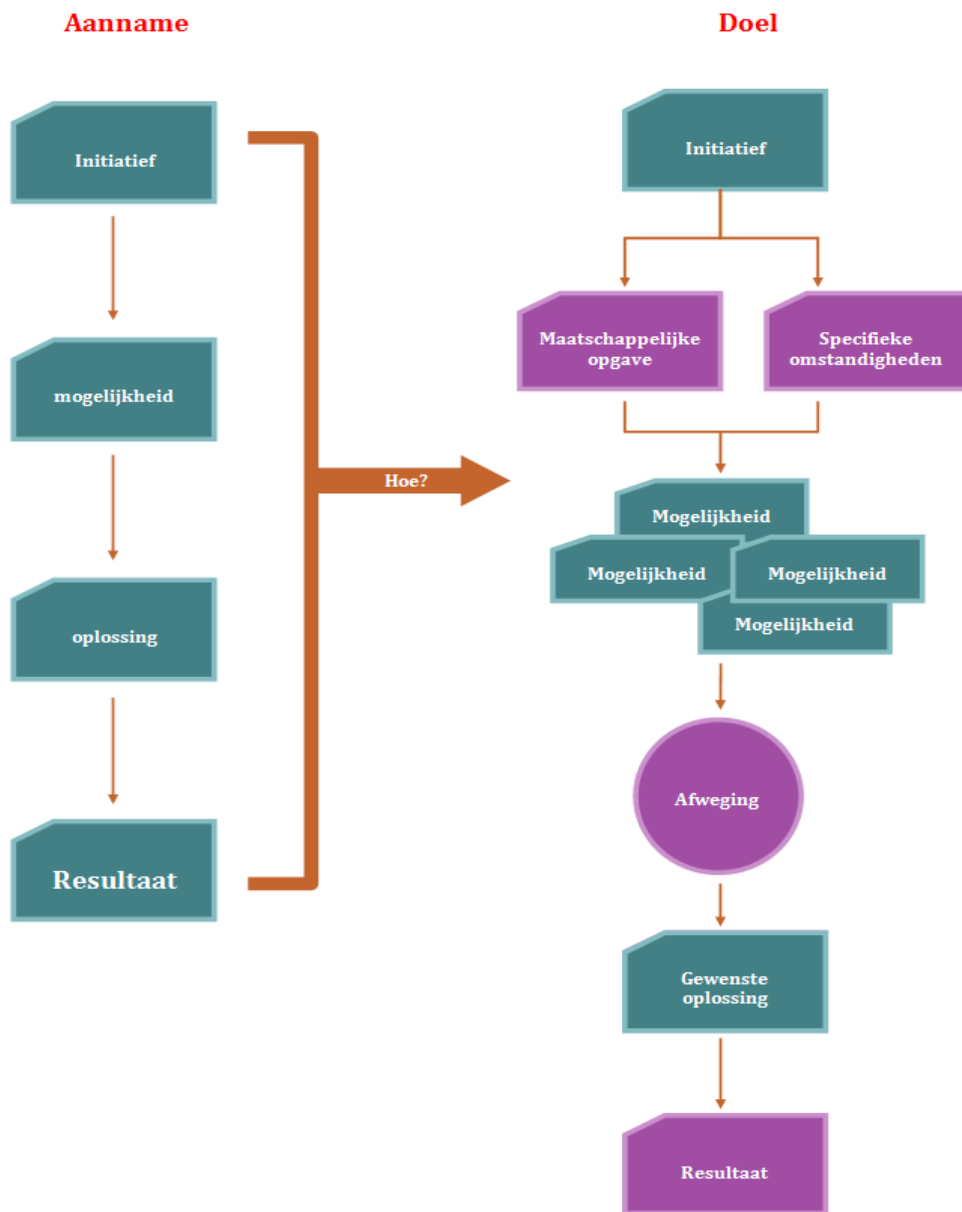
Doel van het onderzoek

Het doel van het onderzoek is om theorie en praktijk dichterbij elkaar te brengen door het praktisch toepassen van de 3D-benadering van de ruimte.

Om de probleemstelling te kunnen beantwoorden zijn 4 deelvragen opgesteld. De gebruikte methoden en antwoorden op de deelvragen zullen stuk voor stuk worden behandeld.

1. Wat houdt denken vanuit de 3D-benadering en haar verschillende onderdelen precies in?

Bij aanvang van het onderzoek bestond er alleen een algemeen idee van wat de 3D-benadering van de ruimte inhield. Om de 3D-benadering praktisch toepasbaar te maken is een literatuurstudie uitgevoerd en zijn gesprekken met deskundigen gevoerd. Dat heeft geleid tot een schema en acht indicatoren die de 3D-benadering typeren. Zowel het schema als de indicatoren zijn op de volgende pagina's weergegeven.

1. Denk vanuit maatschappelijke opgave(n) met een ruimtelijke dimensie die mogelijk impact hebben op, of spelen in, een specifiek gebied

Het denken vanuit de maatschappelijke opgave staat hierin centraal. Dus wat is de Centrale opgave binnen het ruimtelijk vraagstuk en welke kansen en belemmeringen spelen er binnen het onderzoeksgebied, zowel boven als ondergronds.

2. Verbindingen

Naast de centrale maatschappelijke opgave kunnen er meer opgaven aanwezig zijn binnen het onderzoeksgebied. Zoek uit welke opgaven er allemaal spelen en of deze met elkaar te verbinden zijn.

3. Het speelveld

Bij een proces is het belangrijk om alle relevante partijen die direct belang hebben bij de opgave die er ligt bij het proces te betrekken. Daarnaast kunnen partijen die niet direct iets te maken hebben met het proces/project ook voor interessante inzichten zorgen.

4. Oplossingsmogelijkheden

Het is belangrijk om niet vanuit één oplossing te denken maar meerdere perspectieven gebruiken om naar een grote verscheidenheid aan oplossingen te kijken. Ga hierbij niet alleen uit van het eigen werkveld of aanwezige factoren binnen het gebied die één oplossing in de hand spelen.

5. Tijd

Kijk naar de verschillende tijdschalen die spelen zowel boven als ondergronds, zorg er daarnaast voor dat rekening is gehouden met flexibiliteit in de plannen voor toekomstige ontwikkelingen.

6. Informatie

Zorg dat er voldoende informatie beschikbaar is op voorhand over wat zich afspeelt en gaat afspelen, zowel in boven als in de ondergrond.

7. Bestuurlijk-juridisch

Kijk of er bestuurlijke, juridische of financiële regelingen of regels zijn die een 3D-benadering stimuleren of belemmeren (subsidies, wetgeving, etc.).

8. Afwegingen

Neem bij het maken van afwegingen steeds alle informatie en dimensies van de ruimte mee.

De bovenstaande indicatoren zijn omgezet naar interviewvragen die gebruikt zijn om deelvraag 2 te kunnen beantwoorden.

2. Hoe wordt er op dit moment omgegaan met ruimtelijke vraagstukken, hoe worden deze benaderd in de verschillende cases?

Voor het beantwoorden van deze deelvraag zijn twee actuele praktijksituaties onderzocht, bij case 1 ging het om de wijk Hanzeland in Zwolle. Hier is een initiatief is ingezet om door middel van geothermie een warmtenet te voeden om woningen, kantoren en scholen te voorzien in hun warmtevraag.

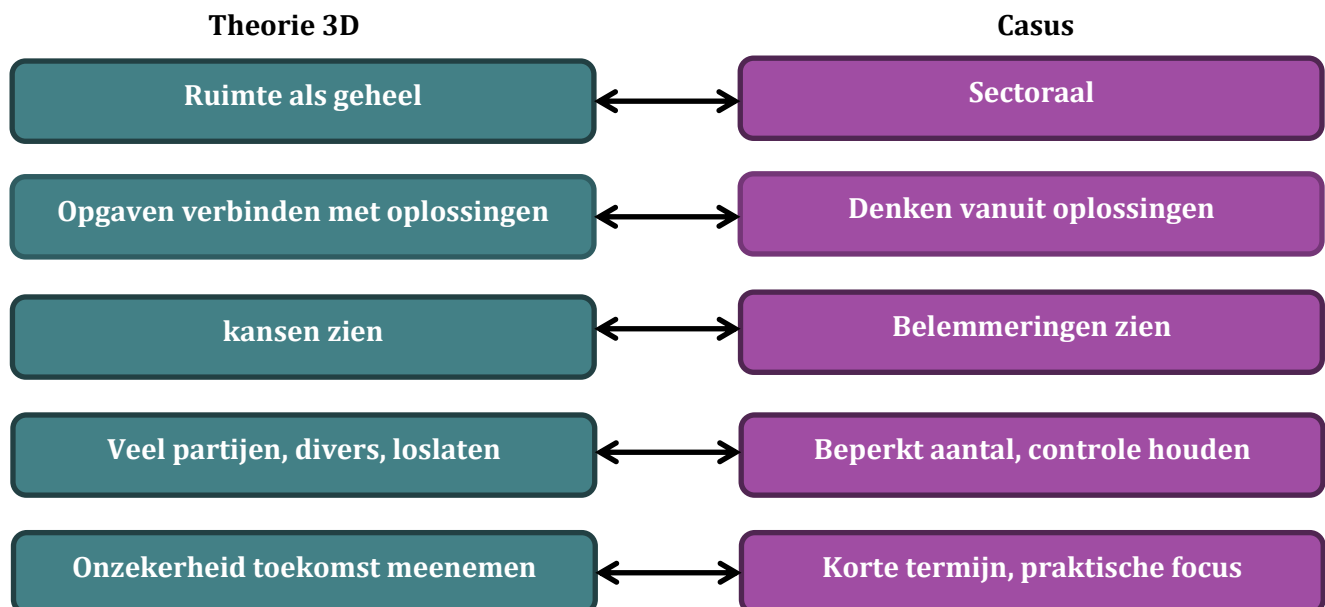
Bij case 2 gaat het om de Rivierenwijk in Deventer, deze is aangewezen als een Vogelaarwijk. Om die reden werkt de gemeente Deventer samen met Rentree aan de herstructurering van deze wijk. Deze herstructurering heeft als doel de leefbaarheid en de wijkverbindingen te verbeteren, dit wordt gedaan door bebouwing te vernieuwen en sociale verbeteringen aan te brengen in de wijk.

Om te kunnen bepalen hoe er om is gegaan met beide vraagstukken en hoe deze zijn benaderd zijn een aantal semigestructureerde interviews afgenomen. De geïnterviewde personen waren zijn direct betrokken (geweest) bij de ruimtelijke vraagstukken in de cases. De interviewvragen zijn opgesteld aan de hand van de eerder genoemde indicatoren. Iedereen die is geïnterviewd heeft vrijwel dezelfde vragen voorgelegd gekregen zodat deze gemakkelijk met elkaar vergeleken konden worden. Daarna is er gereflecteerd op de verschillende antwoorden die verkregen zijn uit de interviews.

Uiteindelijk is gebleken dat er in de praktijk nog vaak sectoraal wordt gedacht, er vanuit oplossingen gedacht wordt, er vaak belemmeringen worden gezien, enkele partijen bepalen wat er gebeurt en dat er vooral een korte termijn blik is met een praktische focus. Daarnaast speelt geld een erg belangrijke rol bij het maken van afwegingen.

3. Wat zijn de verschillen tussen de gekozen benadering in de cases en als daar de 3D-benadering voor gevolgd zou worden?

De belangrijkste verschillen tussen de theorie en de onderzochte werkwijze in de praktijk staan weergegeven in onderstaand schema. Dit schema geeft antwoord op deelvraag 3 en het eerste deel van de probleemstelling.

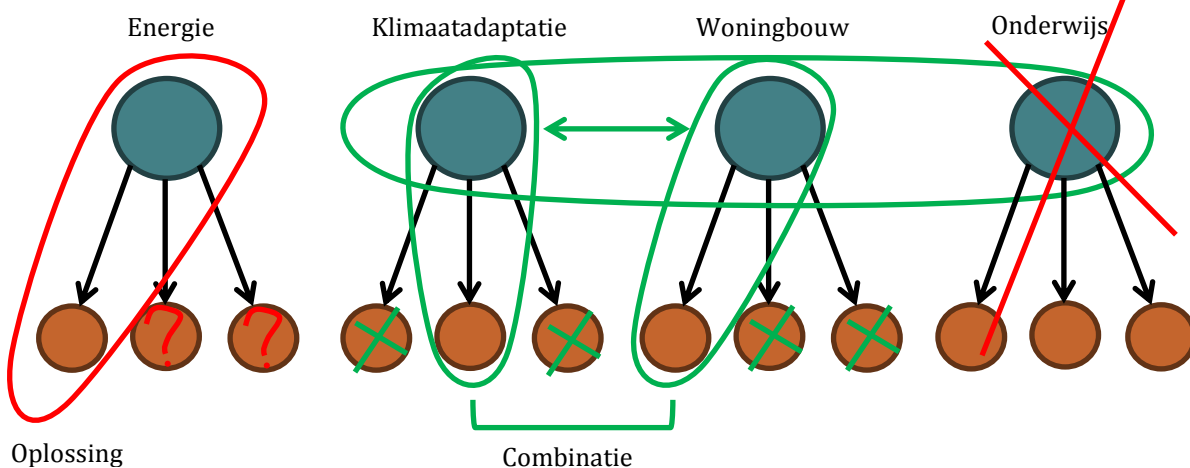
4. Hoe kan de provincie Overijssel de 3D-benadering van de ruimte als hulpmiddel inzetten in de praktijk?

Nu bekend is wat de grootste verschillen zijn tussen de theorie van de 3D-benadering en hoe er in de praktijk te werk wordt gegaan kan op zoek worden gegaan naar mogelijkheden om deze verschillen te verkleinen. Om goed onderbouwde aanbevelingen te kunnen geven is op 23-08-2016 een werksessie gehouden met een 8-tal experts op het gebied van ruimtegebruik die werkzaam zijn bij de provincie Overijssel. Alle deelnemers hadden verschillende disciplines, zo kwamen inzichten en mogelijkheden aan het licht die helpen om theorie en praktijk dichterbij elkaar te brengen.

Er kan nog geen volledig antwoord gegeven worden op het tweede deel van de probleemstelling omdat de 3D-benadering van de ruimte nog in de kinderschoenen staat. Wel kunnen er al stappen gezet worden om naar een antwoord hierop toe te werken. Deze tussenstappen geven tevens antwoord op deelvraag 4. Omdat de 3D-benadering verder gaat dan alleen het samenbrengen van boven- en ondergrond zijn ook een aantal aanbevelingen gedaan van algemenere aard. De aanbevelingen staan hieronder beschreven.

quickscan

Er wordt aanbevolen om aan het begin van een proces als standaardprocedure een quickscan op te nemen. In de quickscan wordt verkent welke opgaven in een gebied spelen, welke oplossingen bij deze opgaven horen en of er verbandingen tussen deze oplossingen mogelijk zijn. Onderstaande illustratie verduidelijkt de quickscan.

Multidisciplinaire samenwerking

Er is gebleken dat er toch nog sectoraal wordt gewerkt en gedacht, hierom zal meer multidisciplinair gewerkt moeten worden. Dit kan gedaan worden door middel van workshops waarin experts met verschillende disciplines een ruimtelijk vraagstuk moeten oplossen met behulp van de 3D-benadering. Daarnaast kan er gewerkt worden in multidisciplinaire projectteams en gebruik gemaakt worden van collegiale toetsen (ken je collega en zijn/haar werkzaamheden).

Van aanbodgestuurd naar vraaggericht

Er zou meer geluisterd moeten worden naar de initiatiefnemer, samenwerken om te kijken hoe het initiatief gerealiseerd kan worden. Werken vanuit de initiatiefnemer kan op een aantal verschillende manieren gedaan worden: Ondersteuning in onderzoekskosten of kennis, initiatiefnemers met elkaar in contact brengen, helpen bij het opzetten van nieuwe bedrijven/bureaus die het vraagstukken aanvliegen vanuit de maatschappelijke opgave(n). Het is belangrijk dat de 3D-benadering niet verplicht wordt opgelegd maar gebruikt wordt als middel om een initiatief verder te brengen.

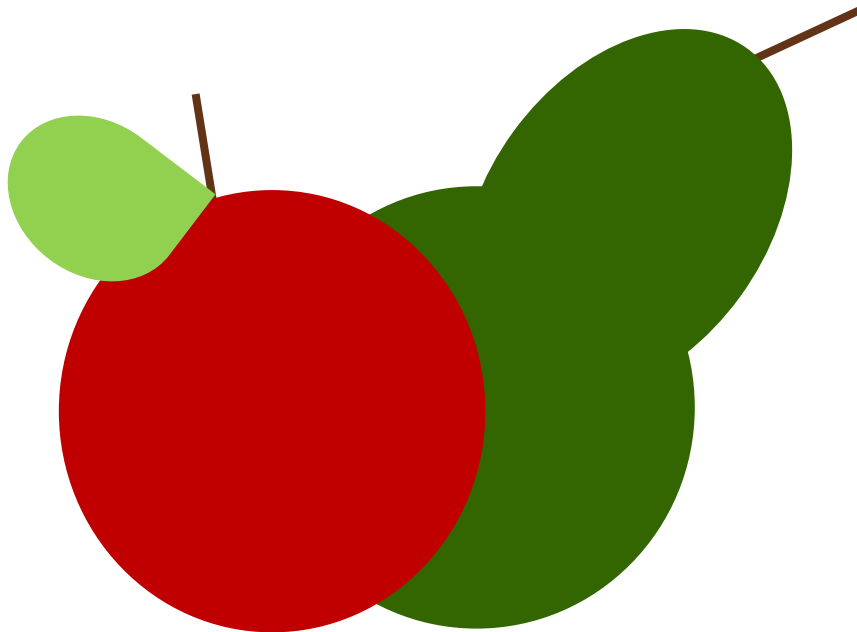
3D-benadering aan het licht krijgen

Om de 3D-benadering onder de aandacht te brengen kunnen er een aantal dingen gedaan worden zonder dat het een primair doel wordt. De benadering kan aanhaken bij de energietransitie. Er kan bij initiatieven die worden aangedragen expliciet gevraagd worden wat de achterliggende maatschappelijke opgave(n) is en hoe het initiatief daaraan bijdraagt. Verder kan een aanjaagteam voor de 3D-benadering opgezet worden. Wat de provincie Overijssel vooral niet moet doen is de rol van politieagent aannemen en gaan controleren of iedereen wel volgens de 3D-benadering werkt.

Haken en ogen: vragen die blijven liggen

De perfecte benadering bestaat niet, zo zitten er ook aan de 3D-benadering van de ruimte een aantal haken en ogen die in de loop van het onderzoek naar voren zijn gekomen. De aandachtspunten staan hieronder beschreven.

- Bovengrondse en ondergrondse problematiek vergelijken is hetzelfde als appels met peren vergelijken, welke voordelen of risico's wegen zwaarder?
- De complexiteit van de 3D-benadering kan een obstakel vormen. Als alle opties open worden gehouden gebeurt er niks, maar te praktisch en op de korte termijn denken laat veel kansen onbenut.
- Subsidies kunnen de focus versmallen naar één oplossing, aan de andere kant zijn subsidies soms beperkt beschikbaar dus moet je deze vroegtijdig aanvragen. Hoe ga je hier mee om?
- De provincie Overijssel heeft meerdere taken en bevoegdheden, dit kan met elkaar botsen. Hoe ga je om met de verschillende belangen die spelen binnen de eigen organisatie?
- De opgestelde indicatoren hebben enige overlap, dit is terug te zien in de antwoorden op de interviewvragen. Indicator 1 spreekt over opgaven in de ondergrond, de provincie Overijssel stelt dat er enkel opgaven boven de grond zijn.

INHOUD

COLOFON	
Voorwoord	
Samenvatting	
1. Inleiding	1
1.1 Aanleiding	1
1.2 Situatieschets	1
1.3 Doel van het onderzoek	2
1.4 Onderzoeksafbakening	3
1.5 Probleemstelling & deelvragen	3
1.6 Begripsafbakening	4
1.7 Onderzoeksmethodiek	5
1.8 Theoretisch kader	7
Implementatie structuurvisie bodem- en ondergrond in provinciaal beleid	7
Ondergrond 3.0: Inspirerend, digitaal en adaptief	8
Bestaande benaderingen	8
COB, diner van de ondergrond: Afwegingskader ondergronds vs. bovengronds bouwen	10
De 3D-benadering van de ruimte door de provinciale bril	11
2. Een andere mindset: wat houdt de 3D-benadering in?	12
2.1 Indicatoren voor een 3D-benadering	13
2.2 Gesprekken 3D-benadering	15
2.3 Conclusie	15
3. Analyse en reflectie op praktijksituaties	16
3.1 De onderzochte cases	16
3.2 Verwerking Interviews	18
Uitwerking Case Hanzeland	19
Uitwerking case Rivierenwijk	31
3.3 Het verschil tussen 3D-theorie en de praktijk	41
4. Wat kunnen we doen: aanbevelingen	43
4.1 Aanbevelingen	43
4.2 Haken en ogen: vragen die blijven liggen	46
5. Evaluatie	48
5.1 Validiteit en betrouwbaarheid	48
5.2 Nawoord: persoonlijke reflectie op het afstuderen	49
Bibliografie	51
Bijlage 1 – Gesprekken 3D-benadering van de ruimte	54
Bijlage 2 – voorbeeld interview	57

Bijlage 3 – Lijst geïnterviewde personen	59
Bijlage 4 – Uitgewerkte interviews Hanzeland.....	60
Bijlage 5 – Uitgewerkte interviews Rivierenwijk	85
Bijlage 6 – Werksessie	94

1. INLEIDING

1.1 AANLEIDING

Vanuit de provincie Overijssel is er steeds meer aandacht voor denken over duurzaam, efficiënt en veilig gebruik van de ondergrond in de brede zin. Het denken over bodem-als-probleem maakt hierbij plaats voor denken over de bodem-als-kans voor het vinden van oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken op het gebied van energie, drinkwatervoorziening, klimaatveranderingen, landbouw, natuur, infrastructuur en bouw. Het uitgangspunt van het beleid is dat het gebruik van de ruimte (waar de ondergrond deel van uitmaakt) bekeken moet worden vanuit maatschappelijke opgaven. De ondergrond moet niet gezien worden als een op zichzelf staand iets, maar als onderdeel van het grote geheel (provincie Overijssel, 2015a).

De provincie Overijssel wil daarom deze manier van denken stimuleren. Er wordt getracht het verschil tussen het meenemen van één beleidsveld of opgave (bijvoorbeeld de ondergrond, energie of warmte) en het bekijken van het grote geheel (3D-benadering) duidelijker te maken. Vaak ontstaat een idee en wordt hierbij vanuit één opgave of beleidsveld gedacht. Gaandeweg ontstaan er wel nieuwe verbindingen en inzichten in andere opgaven of beleidsthema's, maar vaak is het dan al te laat om de verbinding met de andere opgaven of beleidsthema's in het proces op te nemen. De provincie Overijssel wil hierin verandering aanbrengen en er voor zorgen dat er al in de startfase van een project gekeken wordt naar de maatschappelijke opgave(n) die er ligt en dat vanuit daar naar de beste oplossing wordt gezocht. Dit is moeilijk te bewerkstelligen als er vanuit één perspectief wordt gekeken (provincie Overijssel, 2015b).

De provincie Overijssel zoekt duidelijkheid over waarom dit in de praktijk niet altijd gebeurt en hoe de provincie Overijssel in het proces van omslag in denkpatronen een rol kan spelen.

1.2 SITUATIESCHETS

De provincie Overijssel is een overheidsinstantie waarbinnen gewerkt wordt aan verschillende beleidsvelden. Dit zijn o.a. bodem- en ondergrond, energie, water en milieu. In Overijssel is sinds 2009 een integrale omgevingsvisie. Voor alle beleidsvelden worden documenten samengesteld waarin de plannen of gewenste situaties worden beschreven en hoe de overheid dit denkt te bereiken. Veel van deze plannen vallen sinds 2009 onder de integrale omgevingsvisie, zo ook de visie op de ondergrond.

Documenten als structuurvisies, omgevingsvisies en meerjarenprogramma's worden gebruikt om richting te geven aan verschillende overheidslagen zodat deze duidelijk kunnen vastleggen wat voor welk beleidsveld van belang is en hoe dat te bereiken. De verschillende beleidsvelden hebben raakvlak met elkaar, bijvoorbeeld bodem- en ondergrond in relatie tot water, denk aan grondwater of vervuiling. Ook energie en milieu hebben raakvlakken met elkaar, zo komt hernieuwbare energie het milieu ten goede. Op deze manier hebben veel beleidsvelden met elkaar te maken en komen met elkaar in aanraking: in zowel de theorie als in de praktijk. Sinds medio 2014 wordt gewerkt aan de revisie van de omgevingsvisie. De 3D-benadering van de ruimte waar de bodem- en ondergrond deel van uitmaken wordt in de lopende revisie van de omgevingsvisie meegenomen en helpt zo het provinciaal beleid vorm te geven (provincie Overijssel, 2015c).

Daarnaast is op 17 maart 2015 door het Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen het Convenant bodem- en ondergrond 2016-2020 ondertekend. Het verschuiven van de aandacht van bodemsanering naar duurzaam en efficiënt beheer, waarbij de bodem- en ondergrond 'gewoon' integraal onderdeel worden van ruimtelijke ordening en het omgevingsbeleid, krijgt ook aandacht in het convenant. De integrale 3D-benadering van de ruimte kan worden gebruikt voor zowel provinciale als lokale opgaven. De provincie is op zoek naar mogelijkheden om de 3D-benadering verder te ontwikkelen. Het doorontwikkelen van de 3D-benadering wordt vertaald in verschillende projecten waarvan dit onderzoek deel uitmaakt (provincie Overijssel, 2015a).

In lijn hiermee is er in het coalitieakkoord 2015-2019 van de provincie Overijssel het volgende gezegd:

“We willen als provincie een steviger positie bij afwegingen die het Rijk maakt voor activiteiten in de diepe ondergrond. Ondergrond is voor ons geen sluitstuk, maar onderdeel van ons ruimtelijk beleid” (provincie Overijssel, 2015b)

De komst van de nieuwe omgevingswet hanteert ditzelfde gedachtegoed, deze wet gaat uit van een integrale benadering en is toekomstgericht. De omgevingswet zal naar verwachting in 2018 in werking treden en integreert 26 wetten die over de fysieke leefomgeving gaan met elkaar. Het gaat hierbij om ruimtelijke ordening, bouwen, waterbeheer, natuur, etc. Veel van de oude wetten zijn sectoraal opgebouwd en worden als een apart onderdeel beschouwd in het grote geheel. Er is besloten dat dit niet meer aansluit bij de behoeften van deze tijd en de overheid wil met de omgevingswet het systeem ‘eenvoudig beter’ maken. (De Audit, 2015)

Tijdens vooronderzoek is er aangeschoven bij een aantal oriënterende gesprekken over verschillende onderwerpen. De gesprekken gingen over initiatieven waarin onderwerpen als drinkwaterbescherming, geothermie en WKO-installaties naar voren kwamen. Na verschillende gesprekken te hebben bijgewoond en een aantal partijen gehoord te hebben over deze vraagstukken, lijkt het er op dat het integraal denken vanuit de maatschappelijke opgave in de praktijk lastig is.

De provincie Overijssel is bezig om hier een slag in te maken en om het gedachtegoed van de omgevingswet en het convenant bodem- en ondergrond 2016-2020 praktisch toepasbaar te maken. De provincie Overijssel tracht er voor te zorgen dat er bij ruimtelijke vraagstukken verder wordt gekeken dan alleen de opgave die er ligt. Stel dat een wijk voorzien moet worden in duurzame energie, dan zou meteen gekeken kunnen worden naar mogelijkheden in de ondergrond en de milieutechnische aspecten die hierbij horen. Ook liggen er in de nabijheid van een project misschien wel andere opgaven die hier gelijk bij betrokken kunnen worden zodat dit niet op een later moment nog opgepakt moet worden en er twee aparte projecten ontstaan. Hierbij kan gedacht worden aan het plaatsen van geothermie installaties. Hoe verhouden deze zich t.o.v. hittestress? Misschien moet er eerst nagedacht worden over het herstructureren van de bestaande bebouwing ter voorbereiding hiervan. Het denken vanuit de maatschappelijke opgave is een belangrijk onderdeel bij het aanpakken van ruimtelijke vraagstukken. De provincie Overijssel wil dat dit niet alleen bij de theorie blijft, maar dat dit in de praktijk ook daadwerkelijk wordt uitgevoerd. Om deze redenen is de 3D-benadering van de ruimte gevormd, zaak is nu om deze benadering verder te ontwikkelen en praktisch toepasbaar te maken.

1.3 DOEL VAN HET ONDERZOEK

Om de 3D-benadering van de ruimte praktisch toepasbaarder te maken wordt de aanpak van ruimtelijke vraagstukken uit de praktijk vergeleken met de theorie van de 3D-benadering. De verschillen die hieruit voortkomen, laten tevens de achterliggende redenen en factoren zien die tot bepaalde keuzes hebben geleid. Op basis van de opgedane kennis wordt de provincie Overijssel geadviseerd over de manieren waarop theorie en praktijk dichter bij elkaar gebracht kunnen worden door het praktisch toepassen van de 3D-benadering van de ruimte.

1.4 ONDERZOEKSAFBAKENING

Gebiedsgrenzen

In dit onderzoek worden twee cases met verschillende ruimtelijke vraagstukken onderzocht. Er zal voor elke case apart een korte toelichting geschreven worden die de gebiedsgrenzen verduidelijkt. Daarnaast worden er een aantal algemene onderzoeksgrenzen vastgesteld zodat de focus scherp blijft en het ook voor de lezer duidelijk is waarom bepaalde onderdelen niet of juist wel zijn opgenomen in dit onderzoek. De eerste case gaat over het gebied Hanzeland te Zwolle en de tweede case betreft de herstructurering van de Rivierenwijk te Deventer. Deze selectie is gemaakt omdat het bij de case Hanzeland een ondergronds project betreft welke het doel heeft mensen bovengronds in hun behoeften te voorzien. Bij de case Rivierenwijk betreft het een bovengronds project waarin de ondergrond benut kan worden. Op deze manier worden beide perspectieven uitgelicht (zie H3 voor meer informatie over de beide cases).

Onderzoeksgrenzen

Er zijn een aantal richtlijnen opgesteld om het onderzoek de juiste focus te geven en aan te scherpen:

- dit onderzoek gaat over de gehele ruimte, het gaat om de maatschappelijke opgave in zijn geheel. Ondergrond, bovengrond en alle bijbehorende thema's worden hierin opgenomen;
- het onderzoek beperkt zich tot de partijen die direct betrokken zijn bij een case, dan wel als initiatiefnemer dan wel belanghebbende partij;
- het onderzoek dient als hulpmiddel om de theorie naar de praktijk om te kunnen zetten;
- er zal met een kritische blik gekeken worden naar de 3D-benadering van de ruimte. De benadering is geen doel op zich, daarom zullen zowel de voordelen als de nadelen/on zekerheden van de 3D-benadering onderzocht worden.

1.5 PROBLEEMSTELLING & DEELVRAGEN

Probleemstelling

Op welke manier verschillen de werkwijzen die in de praktijk worden gebruikt om ruimtelijke vraagstukken aan te pakken van de theorie die de 3D-benadering van de ruimte hanteert?

En hoe kan de provincie Overijssel er voor zorgen dat theorie en praktijk dicht bij elkaar komen te liggen door het praktisch toepassen van de 3D-benadering?

Deelvragen

1. Wat houdt denken vanuit de 3D-benadering en haar verschillende onderdelen precies in?
2. Hoe wordt er op dit moment omgegaan met ruimtelijke vraagstukken, hoe worden deze benaderd in de verschillende cases?
3. Wat zijn de verschillen tussen de gekozen benadering in de cases en als daar de 3D-benadering voor gevolgd zou worden?
4. Hoe kan de provincie Overijssel de 3D-benadering van de ruimte als hulpmiddel inzetten in de praktijk?

1.6 BEGRIPSAFBAKENING

Maatschappelijke opgave(n)

Een maatschappelijke opgave overstijgt het belang van individuele mensen of organisaties. Wat is de oplossing die bijdraagt aan het welzijn van de maatschappij? Maatschappelijke opgaven kunnen o.a. zijn: energieopgave, drinkwateropgave.

Locatiespecifieke omstandigheden

Dit betreft omstandigheden die veranderlijk zijn afhankelijk van de geselecteerde locatie voor een project. Misschien is er in een gebied hoge potentie om geothermie te benutten, of is de grond zo vervuild dat er niet meer gebouwd kan worden. Misschien is er dichtbij het gebied wel een woonwijk die gerenoveerd moet worden, misschien zou hier ook gelijk geothermie toegepast kunnen worden als daar toch plannen voor zijn. Door naar de locatiespecifieke omstandigheden te kijken kunnen ook meerdere opgaven met elkaar worden verbonden.

3D-benadering van de ruimte*

Dit is het verbinden van de bovengrond met de ondergrond, de definitie gehanteerd door de provincie Overijssel is als volgt:

“ondergrondse ruimteclaims worden afgewogen in samenhang met bovengrondse functies en oplossingsmogelijkheden” (provincie Overijssel, 2015a)

De 3D-benadering van de ruimte bleek tijdens de loop van het onderzoek veel meer te zijn dan alleen bovenstaande, het is een nieuwe manier van integraal werken, voor een betere omschrijving wordt verwezen naar hoofdstuk 2.

Ruimtelijke aspecten

Dit is de fysieke vormgeving van de ruimte alsmede de activiteiten en factoren die spelen in bodem/ondergrond, op het maaiveld en aan de bovengrond. Op elke locatie zullen deze anders zijn.

Geothermie

Geothermie, ook wel aardwarmte genoemd is energie die wordt gehaald uit de diepe ondergrond. Het temperatuurverschil tussen aardoppervlakte en de diepe ondergrond kan gebruikt worden voor het verwarmen van woningen, bedrijfspanden, kassen, etc.

Good practices

Onder good practices wordt in dit geval verstaan het vergelijken van werkwijzen en bijbehorende problematiek uit praktijksituaties met de eigen manier van werken. En op deze manier kijken hoe de eigen manier van werken daarmee verbeterd kan worden.

* Als in dit onderzoeksrapport wordt gesproken over de ruimte gaat het om het samengevoegd geheel van boven- en ondergrond.

1.7 ONDERZOEKSMETHODIEK

Ter begeleiding van dit onderzoek is er eerst een plan van aanpak opgesteld en is er vooronderzoek gedaan. Er zijn verschillende methoden gebruikt om de benodigde informatie te verzamelen die nodig was om de 3D-benadering praktisch te kunnen testen en de huidige processen in beeld te krijgen. De methoden zullen elk apart worden toegelicht, onderstaand een opsomming van de gebruikte methoden:

- Literatuurstudie;
- gesprekken 3D-benadering van de ruimte;
- semigestructureerde interviews met experts en betrokken partijen;
- werksessie onderzoeksresultaten.

De gebruikte methoden zijn ingezet voor de beantwoording van de verschillende deelvragen. De werksessie is alleen gebruikt ter versterking van het onderzoek en niet specifiek voor het beantwoorden van een deelvraag. In onderstaande tabel wordt per deelvraag weergegeven welke methode is gebruikt om deze te kunnen beantwoorden.

Methodiek	Literatuurstudie	Gesprekken	Interviews	Werksessie
Deelvraag 1 Denken vanuit de 3D-benadering	X	X		
Deelvraag 2 Omgang met ruimtelijke vraagstukken			X	
Deelvraag 3 Verschillen cases en 3D-benadering	X		X	
Deelvraag 4 Toepassing 3D-benadering in de praktijk			X	X

TABEL 1 - ONDERZOEKSMETHODEN

Literatuurstudie

Het bestuderen en gebruiken van verschillende theoretische bronnen heeft bijgedragen aan het beantwoorden van deelvraag 1 & 3. Er is gebruik gemaakt van beleidsstukken om een beeld te krijgen van de huidige situatie en hoe om te gaan met de ruimte. Hieruit is tevens de basis voor de 3D-benadering van de ruimte gehaald. Daarnaast zijn er een aantal andere benaderingen beschreven die worden toegepast in het werkveld. Deze hebben bijgedragen aan het formuleren van interviewvragen en het opstellen van de indicatoren (te vinden in hoofdstuk 2.2). Ook is er gebruik gemaakt van literatuur waarin verschillende discussies worden gevoerd over bovengronds tegenover ondergronds bouwen en hoe er een afwegingskader gemaakt zou kunnen worden voor een integrale werkwijze. Dit heeft veel bijgedragen aan de indicatoren en heeft mede geholpen bij het opstellen en aanscherpen van de interviewvragen. Er is informatie verzameld over een aantal vraagstukken die dienst kunnen doen als onderzoekscasus, hieruit zijn twee geschikte casussen gekozen. Deze zullen als voorbeeld gebruikt worden om de 3D-benadering van de ruimte op toe te passen. Tot slot is er voor de beantwoording van deelvraag 3 teruggegrepen naar de 3D-benadering van de ruimte (zoals in hoofdstuk 2 geformuleerd) om de vergelijking te maken tussen de cases en de 3D-benadering van de ruimte.

Gesprekken 3D-benadering van de ruimte

Tijdens het onderzoek zijn er gesprekken gevoerd met medewerkers van het Rijk, de provincie en de gemeente. Ook zijn er gesprekken gevoerd met een student en een medewerker van een hogeschool. Deze gesprekken hebben bijgedragen aan de beantwoording van deelvraag 1. De gesprekken waren informeel en vooral bedoeld om gedachten uit te wisselen en nieuwe inzichten te krijgen. Tijdens de gesprekken werd er vooral gesproken over het integraal werken en hoe daarover werd gedacht. Waar nodig is er uitleg gegeven over de 3D-benadering van de ruimte en vervolgens gevraagd om een eerste indruk hiervan te geven. Verder zijn de indicatoren besproken en is er gevraagd naar eventuele aanvullingen die nog gedaan konden worden. Een overzicht van de gesprekspartners en gevoerde gesprekken kan gevonden worden in bijlage 1.

Semigestructureerde interviews met experts en betrokken partijen

In het onderzoek zijn een tweetal cases onderzocht, voor beide cases zijn een aantal interviews afgenomen. De geïnterviewde personen zijn direct betrokken (geweest) bij de ruimtelijke vraagstukken (en oplossingen hiervoor) in de cases. De interviews hebben geholpen om de deelvragen 2, 3 & 4 te beantwoorden

Tijdens de interviews werd er vooral gevraagd naar het proces, wie waren er bij betrokken, hoe werd omgegaan met informatie, afwegingen en waarom, etc. De interviews waren nodig omdat alleen de theorie die beschikbaar was voor de twee cases onvoldoende inzicht gaf in het proces en hoe er gehandeld werd. De interviewvragen waren gebaseerd op de indicatoren uit 2.2, zodat de cases praktisch te toetsen waren en er snel te zien viel welke onderdelen wel of niet behandeld waren. Voor een overzicht van de geïnterviewde personen wordt verwezen naar bijlage 3.

Werksessie onderzoeksresultaten

Op dinsdag 23 augustus is een werksessie gehouden met verschillende medewerkers van de provincie Overijssel waarin de bevindingen rondom het benutten van de 3D-benadering van de ruimte werden gespiegeld aan de eigen ervaringen met planvorming bij verschillende collega's.

De werksessie werd geopend met een presentatie door de onderzoeker. De insteek was om de conclusies en aanbevelingen die uit het onderzoek naar voren kwamen aan te scherpen. De grote verscheidenheid aan verschillende expertises heeft gezorgd voor verschillende inzichten over hoe een 3D-benadering het beste zou kunnen bijdragen aan praktijksituaties en welke stappen daarvoor genomen moeten worden (of juist niet). Er is bewust voor gekozen om zoveel mogelijk verschillende expertises om tafel te krijgen zodat er een grote verscheidenheid aan invalshoeken ontstond. Voor een gedetailleerde omschrijving van het verloop van de werksessie en alle aanwezigen wordt verwezen naar bijlage 6.

1.8 THEORETISCH KADER

Dit onderzoek bekijkt op wat voor manier er nu wordt omgegaan met ruimtelijke vraagstukken en of deze op een integrale manier worden benaderd. Er zijn talloze platformen en websites voor uiteenlopende thema's als (duurzame) energie, waterbeheer, bodem- en ondergrond, bouwen en wonen, milieu, etc. Al deze thema's staan op een bepaalde manier met elkaar in verbinding, zij het niet altijd even voor de hand liggend. Toch is het nuttig om aan het begin van een proces samen naar de opgave die er ligt te kijken en juist de partijen er bij te betrekken waar in eerste instantie niet aan werd gedacht. Zo komen nieuwe inzichten boven tafel en kan er veel van elkaar geleerd worden. Toch gaat dit in de praktijk nog lang niet altijd zo, dit onderzoek moet bijdragen aan een verrijking hierin.

IMPLEMENTATIE STRUCTUURVISIE BODEM- EN ONDERGROND IN PROVINCIAAL BELEID

De ondergrond is het onzichtbare deel van de ruimte. Er zijn veel onbekende factoren die bij de ondergrond niet direct zichtbaar zijn waar dit bij de bovengrond wel het geval is. Daarom wordt de ondergrond vaak als een apart onderdeel van de ruimte behandeld. Zo wordt er op dit moment door Het Rijk samen met provincies, gemeenten en waterschappen gewerkt aan een breed programma bodem- en ondergrond genaamd STRONG (structuurvisie bodem & ondergrond).

De ondergrond wordt steeds belangrijker bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. De ondergrond wordt steeds vaker gebruikt, tegelijkertijd neemt het draagvlak voor besluiten over ingrepen in de ondergrond af. Dit komt door het grotere aantal schadelijke effecten en zorgen over veiligheid. Het is van belang om bewust keuzes te maken op basis van een visie op hoe we efficiënt, veilig en duurzaam met de ondergrond om kunnen gaan, waarbij er een balans is tussen benutten en beschermen (DG Ruimte en Water, 2015a).

Omdat de bodem- en ondergrond zo belangrijk zijn voor het functioneren van onze maatschappij en de urgentie om te sturen in het gebruik daarvan, stellen de gezamenlijke overheden het volgende doel centraal: 'Duurzaam, veilig en efficiënt gebruik van bodem- en ondergrond, waarbij benutten en beschermen met elkaar in balans zijn.' Hierbij wordt er vanuit gegaan dat de bodem in principe benut kan worden voor maatschappelijk doeleinden, zolang dit veilig en goed gebeurt (DG Ruimte en Water, 2015b).

Ruimtelijke ordening speelt zich tot op heden vooral op de bovengrond af. Het wordt tijd om in 3D te gaan denken en ordenen en hier ook de ondergrond bij te betrekken. Er moet gekeken worden naar de 'functies van de ondergrond' (DG Ruimte en Water, 2015b).

Als er gekeken wordt naar het gebruik van de ondergrond moet dit worden gedaan vanuit de maatschappelijke opgave, zo stelt het beleid van de provincie Overijssel.

Welke opgaven spelen er en hoe kan de ondergrond hier een rol in spelen? Het gebruik van de ondergrond kan echter invloed hebben op bestaande activiteiten of kwaliteiten van de ondergrond.

De Omgevingsvisie van de provincie Overijssel vormt een kader om hiermee om te gaan.

De ondergrond wordt al eeuwenlang gebruikt voor voedsel, drinkwater, energie en grondstoffen. Door technologische ontwikkelingen nemen de mogelijkheden om de ondergrond te benutten toe. Wat weer leidt tot nieuwe ruimtelijke vraagstukken (Lackin, Dijcker, Griffioen, Weede, hartog, & Sicco Smit, 2015).

ONDERGROND 3.0: INSPIREREND, DIGITAAL EN ADAPTIEF

Lectorale rede Geert Roovers, 18 februari 2016

Dr. Ir. Geert Roovers, lector bodem- en ondergrond aan de Saxion hogeschool te Deventer spreekt over verschillende oorzaken van de scheiding tussen ruimten. Zo wordt gesproken van verschillende werkvelden en vaak gesloten kenniscommunities, hierdoor vindt er weinig uitwisseling plaats van kennis tussen de verschillende werkvelden. Zo verwijst Geert Roovers naar een publicatie van Tummers die stelt dat bodemdeskundigen en ruimtelijke ordenaars zich veelal bezighouden met ontwikkelingen in het eigen werkveld. Wat leidt tot een slechte afstemming tussen de twee werkvelden, op deze manier blijft de bijdrage van beide expertises aan maatschappelijke opgaven achterwege (Roovers, 2016), (Tummers, Hooimeijer, Maring, Touchant, & Broekx, 2014).

Aansluitend doet Dr. Ir. Geert Roovers in de lectorale rede van 18-02-2016 de volgende uitspraak:

“Willen we de positie van de ondergrond in de ruimtelijke planning versterken, dan zullen we de ondergrond als zelfstandig thema moeten opgeven”

De ondergrond is opgedeeld in kleinere fragmenten, in veel organisaties zijn ruimte en bodem opgesplitst in twee aparte afdelingen. Dit komt ook voor in de wet- en regelgeving waar ruimtelijke regels en bodemregels gescheiden zijn. Hiervoor kan de omgevingswet straks uitkomst bieden. Daarnaast zijn er op dit moment nog veel verschillende werkvelden en werkveldjes, waarin de communicatie en kennisuitwisseling vaak plaatsvindt binnen het eigen werkveld. Er vindt weinig uitwisseling plaats tussen de verschillende werkvelden wat leidt tot een gebrekkige afstemming tussen ruimtelijke ordening en ondergrond. Zo blijft de bijdrage aan de maatschappelijke opgave van beide partijen achterwege.

Het is essentieel om de boven- en ondergrond met elkaar te verbinden, hiervoor moet er voldoende afstemming zijn. Onvoldoende afstemming tussen de boven- en ondergrond vertraagt het planvormingsproces, veroorzaakt hogere kosten en leidt tot ontwikkelingen die niet duurzaam zijn. Een integrale aanpak kan uitkomst bieden. Er wordt al veel integraal gewerkt in verschillende velden, denk aan ruimtelijke ontwikkeling of waterbeheer. Een integrale benadering betekent in weinig woorden dat alle verschillende functies, mogelijkheden, werkvelden en dus ook boven- en ondergrond een geheel vormen en geen afzonderlijke gebieden zijn. Integraal is een begrip dat door iedereen wordt gebruikt en waar iedereen een andere betekenis aan geeft. 100% integraal werken is bijna onmogelijk te bereiken (Roovers, 2016).

Bijdrage aan het onderzoek

Voor dit onderzoek wordt uitgegaan van de ruimte als integraal geheel, dit betekent dat de ondergrond, de bovengrond en alles daar tussenin onderdeel zijn van de ruimte. Deze visie is tevens opgenomen in de 3D-benadering van de ruimte. Er bestaan al verscheidene benaderingen die raakvlak hebben met de 3D-benadering van de ruimte.

BESTAANDE BENADERINGEN

De lagenbenadering bijvoorbeeld, maakt onderscheid tussen de occupatie, netwerk en ondergrondlaag. Bij deze methode is niet één van de lagen het belangrijkste voor een ontwikkeling maar draagt elke laag bij aan de ontwikkeling. Toch is deze benadering erg gericht op het beschermen van de ondergrond, een van de regels bij de lagenbenadering is: “hoe lager de veranderingssnelheid van een laag hoe zorgvuldiger er mee om moet worden gegaan”. Aangezien de ondergrond de laagste veranderingssnelheid heeft van alle lagen zal er volgens deze benadering heel erg voorzichtig mee om moeten worden gegaan en neigt dit toch naar bescherming (ruimtemet toekomst, 2014).

Omdat er behoefte is aan een transparante en rationele afweging die gericht is op een integrale oplossing, is de zeven sleutels methodiek bedacht door het COB. Deze methodiek gaat over een zorgvuldig afwegingsproces dat de basis zou moeten zijn voor beslissingen over boven- en ondergrondse oplossingen voor ruimtelijke vraagstukken. De zeven sleutels genoemd in het rapport zijn als volgt:

Sleutel 1- Gemeenschappelijke belangen bestaan niet

Hiermee wordt bedoeld dat belangen particulier zijn, iedereen heeft een eigen belang en een eigen afweging voor de ruimtelijke opgave die er ligt. Een project is een gezamenlijk proces met afspraken.

Sleutel 2 - Waarde vóór voorwaarde

De waarden en kosten moeten niet door elkaar worden gehaald, kwalitatieve waarde is belangrijk. Keuzes moeten worden gemaakt op basis van voordelen waarbij er aandacht is voor bodem en de omgeving.

Sleutel 3 - Beeldvorming vóór oordeel

Dit houdt in dat partijen van tevoren al een oordeel over iets klaar hebben zonder dat het is onderzocht of dat oordeel klopt, wat in veel gevallen niet zo is. Bij beeldvorming worden er verschillende alternatieven bekeken en moet duidelijk worden wat deze alternatieven opleveren voor de maatschappij.

Sleutel 4 - Afwijzing vóór kiezen

Er moet voor gezorgd worden dat eerst alle verschillende alternatieve oplossingen voor een ruimtelijke opgave in beeld zijn. Vervolgens wordt er een selectie gemaakt en worden deze zorgvuldig weggeschreven tot het beste alternatief overblijft.

Sleutel 5 - Ontwerpend onderzoeken – onderzoekend ontwerpen

Geen partij krijgt als enige haar zin en iedereen moet elkaar de ruimte geven. Overbodige kosten worden vermeden en er zal gewerkt worden in een multidisciplinair team zodat er veel verschillende invalshoeken ontstaan.

Sleutel 6 - Onderscheid ambities en besluitbare oplossingen

De ambities mogen hoog zijn, echter als blijkt dat deze te lang duren of te ingewikkeld worden moet worden volstaan met een besluitbare oplossing. Deze oplossing reikt dan wel minder ver dan de oorspronkelijke ambitie maar hoeft geen slechte compromis te zijn.

Sleutel 7 - Synchroniseer het besluitvormingsproces

Zorg eerst dat het door te lopen proces duidelijk is en ga op die manier goed van start door op voorhand zoveel mogelijk te regelen en uit te sluiten. Als er veranderingen optreden die de uitkomst beïnvloeden dan moet er bijgestuurd worden. Als overheid kunnen moet ook rekening gehouden worden met commerciële belangen.

Het doorlopen van bovenstaande zeven sleutels zou moeten helpen bij het komen tot een gedegen oplossing en beperkt mogelijke risico's en obstakels verderop in het proces.
(Eekelen, Albers, Bijleveld, Berg, Hinsenveld, & Bussel, 2013)

Bijdrage aan het onderzoek

Met behulp van de zeven sleutels methodiek zijn er voor de 3D-benadering acht indicatoren opgesteld die helpen om de 3D-benadering vorm te geven en om gerichte interviewvragen te kunnen stellen aan experts. Zo komt sleutel 4 deels terug bij indicator 4, zorg ervoor dat er een grote verscheidenheid aan oplossingen onderzocht zijn. Sleutel 2 is terug te zien in indicator 8, bij het maken van keuzes is er aandacht voor de bodem- en ondergrond ofwel bodem en omgeving. Voor een volledig overzicht van alle indicatoren wordt verwezen naar hoofdstuk 2.1

Het diner van de ondergrond is een initiatief van het COB waarin verscheidene vraagstukken besproken worden. In dit geval was het thema ondergronds bouwen vs. bovengronds bouwen.

Een afwegingskader voor ondergronds vs. bovengronds bouwen zou meer een handelswijze moeten zijn dan een instrument. Ruimte bieden voor nieuwe ontwikkelingen, daar gaat het om. De toekomst zal altijd anders zijn dan er nu gedacht wordt. Tijdens het diner zijn er door verschillende mensen discussies gevoerd over ondergronds en bovengronds bouwen in het algemeen en de afwegingskaders hiervoor. Hieronder zijn deze beknopt weergegeven.

Bert van Eekelen – lessen van de zuidas

De oplossingsrichtingen en beoordelingscriteria zijn bij een project sterk afhankelijk van de betrokken partijen. Het is verstandig om verschillende opties vroeg in het proces in samenspraak met de omgeving te onderzoeken en plannen er niet zomaar doorheen te duwen.

Ondergronds bouwen moet geen doel op zichzelf zijn, maar een middel om iets mee te bereiken. Of er genoeg voordelen zijn t.o.v. de kosten en risico's moet altijd onderzocht worden. Een afwegingskader voor een project zou altijd projectspecifiek en dynamisch in de tijd moeten zijn, betrokkenen bij een project hebben altijd eigen belangen en laten bij individuele afweging vaak dingen meespelen die niet direct aan het project verbonden zijn. Dit geldt ook voor ingeschakelde experts, er zou geen algemeen afwegingskader moeten zijn.

Jan Rotmans – de vele waarden van duurzaam ondergronds bouwen

Bij ondergronds bouwen in Nederland komt vaak tunnelvisie voor. Er wordt een eendimensionale benadering gebruikt waarin de wetenschap en techniek als enige basis voor de uitvoering van een ondergronds project zijn. Er is al vaker bewezen dat dit een te eenzijdige kijk is op dit soort projecten. Ook wordt er door techneuten vaak iets bedacht waarvan gedacht wordt dat een bestuurder het belangrijk vindt, dit zou niet moeten gebeuren. Een uitweg in deze problematiek zou een transitie zijn naar een andere werkwijze, structuur en cultuur. Betrouwbaarheid en geloofwaardigheid moet hierbij voorop staan. Door de communicatie over risico's, zorgen van mensen serieus te nemen, vragen te beantwoorden en een duidelijk calamiteitenplan te hebben kunnen veel problemen worden vermeden. Wat vooral belangrijk is: geef geen garantie dat alles 100% goed verloopt en afloopt. Duurzame gebiedsontwikkeling is in het gunstigste geval een integrale aanpak die de boven en de ondergrond omvat.

Jan Benthem – Maak politieke overwegingen inzichtelijk

Als er besluiten worden genomen over een periode van 20 jaar, dan weet je dat deze op voorhand achterhaald zijn. Ook vormen de muren tussen verschillende disciplines een probleem, een afwegingskader voor ondergronds en bovengronds bouwen moet voorzien in rationele en objectieve criteria zoals kosten en baten. De criteria zullen verschillen bij elke project en zijn daarom niet universeel. Elk project is anders.

Djeevan Schiferli – Zoek de oplossing niet bij jezelf, zet onverwachte partijen bij elkaar

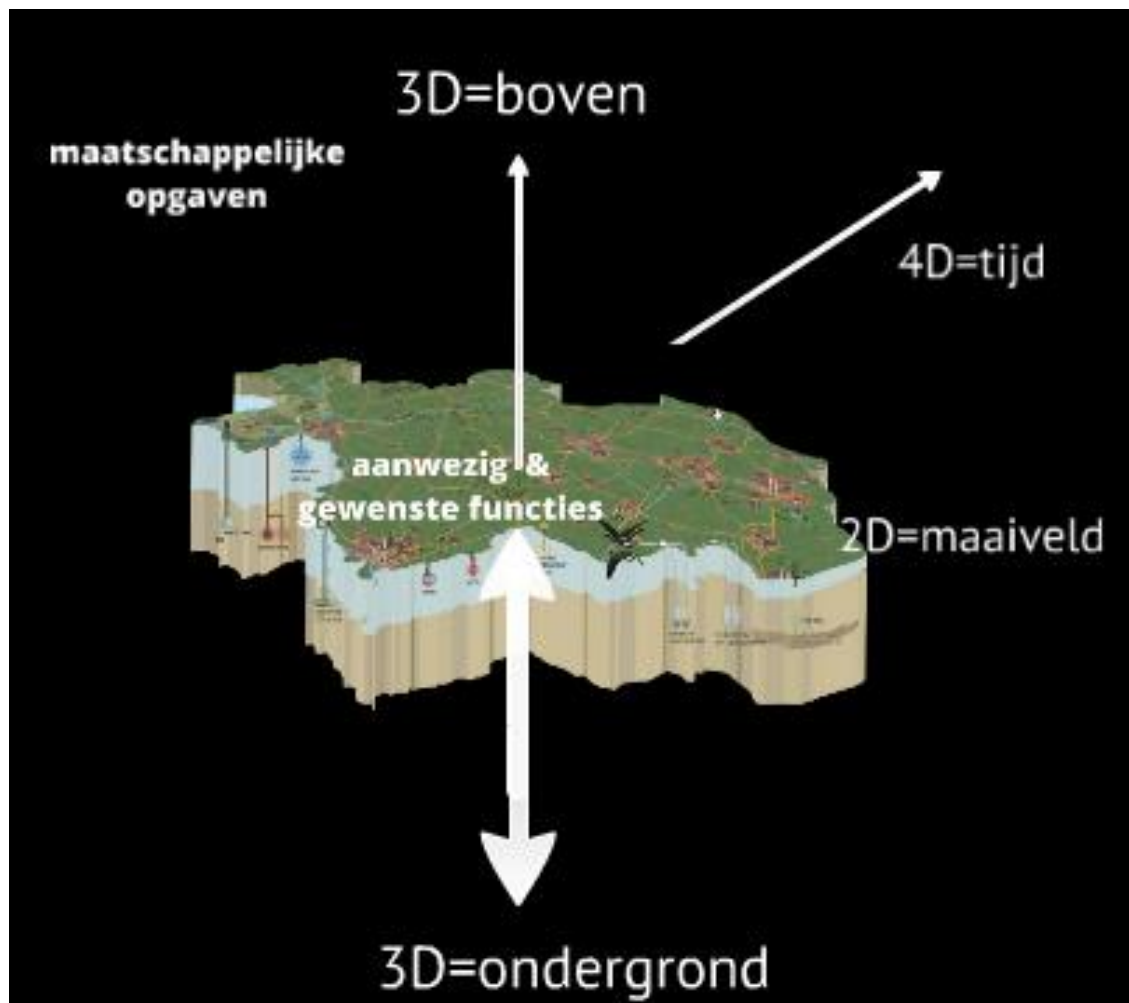
Het gesprek aangaan met alle betrokken partijen is belangrijk, mensen moeten verschillende opties aangeboden krijgen en meegenomen worden in het proces. De beslissingen moeten niet alleen aan techneuten worden overgelaten, andere invalshoeken van verschillende partijen kunnen vaak heel interessant zijn. Projecten zijn vaak afhankelijk van de situatie en erg complex, een algemene leidraad zou hiervoor niet praktisch zijn (COB, 2011).

Bijdrage aan het onderzoek

De gebruikte argumenten in de discussie tijdens het diner van de ondergrond zijn gebruikt bij het opstelling van de acht indicatoren voor de 3D-benadering van de ruimte. Tevens hebben deze er voor gezorgd dat de interviewvragen aan experts konden worden aangescherpt. Zo spreekt Jan Rotmans over tunnelvisie en een eendimensionale benadering voor de uitvoering van een ondergronds project. Bij indicator 4 wordt gesproken over het belang om vanuit meerdere perspectieven naar oplossingen te zoeken en niet uit te gaan van het eigen werkveld of aanwezige factoren die één bepaalde oplossing in de hand spelen. Voor een volledig overzicht van alle indicatoren wordt verwezen naar hoofdstuk 2.1

DE 3D-BENADERING VAN DE RUIMTE DOOR DE PROVINCIALE BRIL

De provincie Overijssel is aan de slag gegaan met het vormgeven van een benadering genaamd de 3D-benadering van de ruimte. Om duidelijk te maken hoe de provincie Overijssel deze benadering voor ogen heeft is onderstaande illustratie gemaakt.

FIGUUR 1 - 3D-BENADERING VAN DE RUIMTE (PROVINCIE OVERIJSSSEL, 2015A)

Hierbij beginnen we bij de maatschappelijke opgaven, deze staan centraal en vanaf hier wordt er gekeken naar kansen/belemmeringen in de ruimte. Vervolgens is er de 3D-ruimte, deze bestaat uit het maaiveld, de bovengrond en de ondergrond tezamen met alle aanwezige en gewenste functies die zich daarin of op bevinden. Het 3D-aspect verbindt maaiveld, bovengrond en ondergrond met elkaar.

Tijd is een belangrijke factor omdat deze een rol speelt in het maken van afwegingen in het gebruik van de ondergrond. Ook omdat de processen in de ondergrond vaak lang duren, effecten van ingrepen moeilijk te voorspellen zijn en sommige veranderingen onomkeerbaar zijn.

Bij het maken van afwegingen die gaan over het gebruik van de ondergrond zijn een integrale werkwijze en transparantie essentieel. Ook moeten deze afwegingen gebiedsspecifiek worden gemaakt, d.w.z. per gebied moet bekeken worden wat de beste optie is gezien de kansen en belemmeringen die zich daar bevinden (provincie Overijssel, 2015a).

Bijdrage aan het onderzoek

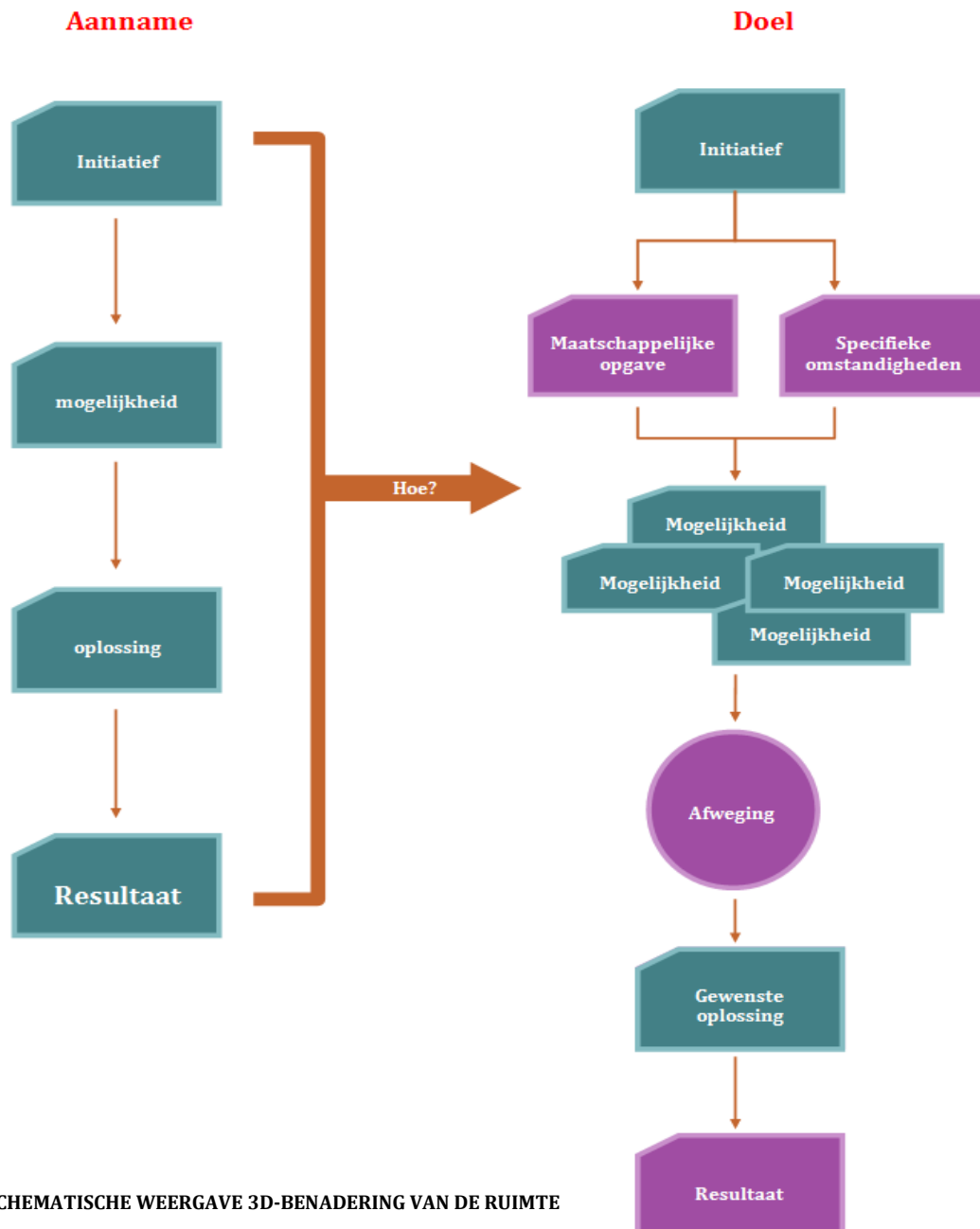
Deze omschrijving van de 3D-benadering zal in dit onderzoek gebruikt worden om de basis te leggen voor een verdere uitwerking van deze benadering. Ook zal het bijdragen aan het praktisch toepasbaar maken van de 3D-benadering.

2. EEN ANDERE MINDSET: WAT HOUDT DE 3D-BENADERING IN?

Uit de gedane uitspraken en benaderingen in de theorie valt te zien dat er nog veel discussie bestaat over de manier waarop vraagstukken benaderd moeten worden en over hoe afwegingskaders eruit moeten zien. De zeven sleutels methodiek is gericht op het anders aanpakken en integraler maken van het proces, maar deze blijft vooralsnog erg algemeen en is niet specifiek gericht op een 3D-benadering die als doel heeft de mindset van mensen te veranderen en de ruimte op een andere manier te bekijken. Wel vormen de sleutels een goede basis voor het opstellen van indicatoren voor de 3D-benadering van de ruimte. Uit verschillende opvattingen in het diner van de ondergrond blijkt dat er o.a. behoefte is aan transparantie, eenduidigheid en goede verstrekking en uitwisseling van informatie in het proces. Maar hoe dit precies moet worden vormgegeven en wat voor soort afwegingskader er moet komen blijft onduidelijk. Wel is het duidelijk dat er afgestapt moet worden van de lagenbenadering die sterk op scheiding van verschillende lagen inspeelt. Deze discussiepunten zijn meegenomen in het onderzoek om de indicatoren voor de 3D-benadering van de ruimte aan te scherpen en te verduidelijken.

De wereld verandert en de overheid gaat mee met deze verandering. Er wordt gesproken over de verschillende belangen, eenzijdige aanvliegroutes, op zoek gaan naar de unusual suspects, etc. Al deze verschillende theorieën en inzichten zijn behulpzaam, maar het wordt tijd om iets te ondernemen en het praten en de theorieën om te zetten naar de praktijk.

Onderstaand is een schematische weergave om te laten zien hoe de 3D-benadering van de ruimte precies in elkaar steekt, met links aangenomen hoe het proces nu gaat en rechts de 3D-benadering van de ruimte.

FIGUUR 2 - SCHEMATISCHE WEERGAVE 3D-BENADERING VAN DE RUIMTE

2.1 INDICATOREN VOOR EEN 3D-BENADERING

Gebaseerd op de theorie zijn de kaders gevormd voor de 3D-benadering van de ruimte, later is dit nog aangescherpt door het voeren van gesprekken over de 3D-benadering (terug te vinden in 2.2). Zoals eerder aangegeven wordt er in dit onderzoek uitgegaan van de ruimte als één geheel, dat betekent dat de ondergrond, bovengrond en alles daar tussenin onderdeel uitmaken van de ruimte, maar de 3D-benadering gaat verder dan dit. De 3D-benadering is ook een manier van denken, een mindset. Openheid geven over zaken, informatie delen, barrières laten zakken, los kunnen laten, buiten de gebaande paden wandelen en de tijd nemen voor dingen. Dit zijn allemaal zaken die van belang zijn om tot een goede besluitvorming te komen waarin óók ondergrond een duurzame rol speelt. Verschillende belangen zullen er altijd spelen, de vraag is hoe met die belangen om te gaan. Al met al is het een transitie in denken en handelen die op dit moment nog in de kinderschoenen staat. Daarom is het lastig om een toetsingskader op te stellen over iets waar nog zoveel onzekerheden over bestaan. Om deze reden is er naast het gebruik van verschillende theoretische bronnen samengewerkt met Dr. Ir. Geert Roovers. Door kennis te bundelen en de discussiepunten uit de theorie mee te nemen, zijn er acht indicatoren opgesteld waarmee de 3D-benadering van de ruimte praktisch kan worden toegepast. Hoe komt die mindset nou tot uiting in de praktijk, wat is er nu precies anders aan dan de 'normale' gang van zaken en hoe komt dit in het onderzoek terug? Hieronder is elk van de indicatoren weergegeven met een korte uitleg over wat deze inhoudt en wat er nu zo '3D' aan is. Bij elk van de indicatoren wordt ook aangegeven waar concreet naar wordt gekeken tijdens dit onderzoek. Dus welke vragen moeten er gesteld worden om er achter te komen hoe er precies te werk is gegaan en of de indicatoren terugkomen in het proces.

- 1. Denk vanuit maatschappelijke opgave(n) met een ruimtelijke dimensie die mogelijk impact hebben op, of spelen in, een specifiek gebied:** Welke relevante opgaven liggen er allemaal binnen een gebied?
3D-aspect: Opgaven zoeken over de gehele verticale lijn, zowel in de boven als de ondergrond.
Concreet: Wat is de centrale opgave die speelt binnen het ruimtelijk vraagstuk? Is er gekeken naar de kansen en belemmeringen die er spelen in het gebied in zowel boven- en ondergrond?
- 2. Verbindingen:** In een gebied kunnen meerdere relevante opgaven liggen die elkaar beïnvloeden en waarvan verbinding een breder scala aan oplossingen mogelijk maakt die mogelijk ook nog effectiever zijn.
3D-aspect: De opgaven kunnen dan aan elkaar worden verbonden zodat er twee of meer vliegen in een klap worden geslagen. Wellicht zijn er ook opgaven waar geen verbinding mogelijk is, deze worden apart opgepakt en daarvoor worden afzonderlijke oplossingen gezocht.
Concreet: Is er gekeken naar meerdere (maatschappelijke) opgaven die zich in het zelfde gebied bevinden? Is er gesproken van mogelijkheden om de verschillende opgaven wel of juist niet met elkaar te verbinden en mee te nemen in het proces en waren hier redenen voor?
- 3. Het speelveld:** Hierin moeten alle relevante partijen zijn opgenomen die direct belang hebben bij de opgaven die er liggen, dit kunnen overheden zijn, maar ook ondernemers of andere particulieren en kennisinstellingen.
3D-aspect: Aan de voorkant van het proces moet een eerste beeld zijn gevormd welke partijen mogelijk een belang hebben bij het project. Vanaf de aanvang van het proces zal met al deze partijen om tafel worden gegaan. Daarnaast wordt gedurende het proces steeds gezocht naar nieuwe relevante partijen in die fase en is het proces zo open dat nieuwe partijen die iets kunnen toevoegen, ook kunnen aanhaken.
Concreet: Zijn alle relevante partijen benaderd en zijn er partijen uitgenodigd die binnen het gebied algemene belangen hebben in de boven en/of ondergrond? (bijvoorbeeld een waterleiding of kabelbedrijf)
- 4. Oplossingsmogelijkheden:** Er zullen al mogelijk relevante oplossingsmogelijkheden zijn voor een ruimtelijk vraagstuk, hierbij is het van belang om meerdere opties te bekijken.
3D-aspect: oplossingen worden aangedragen los van eventuele factoren binnen het gebied die bepaalde opties in de hand spelen. Deze factoren kunnen later wel meegenomen worden in het afwegingsproces. Het is belangrijk om een verscheidenheid aan oplossingen te bekijken die de gehele ruimte omvatten (oplossingen toepasbaar in de bodem als oplossingen toepasbaar boven het maaiveld).

Concreet: Is er vanuit meerdere perspectieven naar oplossingen gezocht en is er niet uitgegaan van het eigen werkveld of aanwezige factoren die één bepaalde oplossing in de hand spelen? Is er een grote verscheidenheid aan oplossingen onderzocht die zowel boven als ondergrond beslaan?

5. **Tijd:** In hoeverre is het tijdsaspect, de verschillende termijnen en bijbehorende zekerheden over de toekomst meegenomen in de opgave?
3D-aspect: Hoe ver is er vooruit gekeken bij het maken van plannen? In hoeverre is er rekening gehouden met de toekomst en de veranderingen die dit met zich meebrengt en in hoeverre is hier gekeken naar de verschillende tijdschalen die bij de verschillende aspecten een rol spelen?
Concreet: Is er rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen voor toekomstige ontwikkelingen en het verschil in tijdschalen tussen de ontwikkelingen? Is er ook gedacht aan nazorg?
6. **Informatie:** Zorg dat er voldoende informatie beschikbaar is op voorhand en bij nieuwe ontwikkelingen vul deze dan aan. Is er voldoende informatie over alle relevante aspecten?
3D-aspect: Behoud een brede blik, wat speelt er in het gebied, wat is er aanwezig en wat zijn de mogelijkheden. Dit geldt voor de gehele ruimte. Betrek waar ruimte is ook mensen bij het proces die hier geen directe verbinding mee hebben om andere invalshoeken te creëren. Informatie uitwisseling tussen de betrokkenen is essentieel.
concreet: Is er voldoende informatie en kennis voorhanden, beschikbaar en gebruikt voor de opgave. En beslaat deze informatie de gehele verticale lijn?
7. **Bestuurlijk-juridisch:** Het is van belang om inzicht te hebben in welke bestuurlijke- en juridische regelingen er spelen bij de opgave.
3D-aspect: Het is verstandig om in beeld te hebben welke regelingen en regels het toepassen van een integrale benadering toejuichen of juist tegenwerken en om te kijken hoe deze vermeden of gebruikt kunnen worden.
Concreet: Zijn er vanuit bestuurlijke, financiële en juridische hoek regelingen of regels die een 3D-benadering stimuleren of belemmeren (bijvoorbeeld subsidies, stugge wetgeving omtrent archeologie of natuur, etc.)?
8. **Afwegingen:** Er zullen keuzes gemaakt moeten worden om tot de uiteindelijke besluitvorming te komen, hiervoor worden afwegingen gemaakt tussen verschillende onderdelen en oplossingen.
3D-aspect: Houd goed in het oog of in de uiteindelijke afweging nog steeds alle relevante aspecten en alle dimensies van de ruimte zijn meegenomen.
Concreet: Is er in de uiteindelijke afweging rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten die hierbij horen?

2.2 GESPREKKEN 3D-BENADERING

Er zijn verschillende gesprekken gevoerd over de 3D-benadering van de ruimte. De gesprekken zijn gevoerd met medewerkers van het Rijk, de provincie, de gemeente, Saxion hogeschool en een student. De richting van de gesprekken werd gebaseerd op de indicatoren van de 3D-benadering. Hierdoor kwamen verschillende meningen en visies naar voren. De gesprekken zijn gevoerd met mensen die werkzaam zijn op verschillende niveaus binnen de overheid, maar ook met mensen die buiten de overheid staan. Na een aantal mensen te hebben gesproken zijn er een aantal opvallende zaken en overeenkomsten te vinden bij de gesprekspartners. Onderstaand een opsomming van deze overeenkomsten en opvallendheden.

- meerdere gesprekspartners zijn van mening dat de verbinding leggen tussen ruimtelijke ordenaars en experts in de ondergrond erg belangrijk is;
- aan de voorkant meer capaciteit hebben en inzet geven zodat dit zich later in het proces terugverdient. Neem de tijd om een weloverwogen beslissing te kunnen maken;
- de informatie uitwisseling moet open zijn en er moet actief informatie gedeeld worden;
- breng kansen en belemmeringen in beeld voor elke opgave, er zullen altijd locatiespecifieke omstandigheden zijn;
- vraagstukken zijn gebiedsspecifiek, dus niet alleen vanuit de maatschappelijke opgave kijken maar de lokale vraagstukken oppakken en specifiek naar die situatie kijken;
- zorg dat er tussenevaluaties ontstaan om te controleren of de richting nog goed is en alle partijen nog op één lijn zitten. Dit zou ook gedaan kunnen worden na afronding van het proces om na bepaalde tijd te kijken hoe actueel en functioneel de toen bedachte oplossing nog is;
- de ondergrond kan niet in één keer worden losgelaten en opgenomen in de gehele ruimte, dit proces zal nog wel even tijd in beslag nemen;
- waar wordt de grens getrokken bij integraal werken en in hoeverre neem je bepaalde zaken nog mee in het proces.

De gesprekken hebben er voor gezorgd dat de indicatoren verder konden worden aangescherpt en daarmee ook de interviewvragen. Ook hebben sommige uitspraken uiteindelijk bijgedragen aan de aanbevelingen en de haken en ogen die nog aan de 3D-benadering kleven. Zo komen kansen en belemmeringen in beeld hebben voor elke opgave terug in de **quickscan** en blijft de vraag “hoe ver ga je in integraal werken” nog bestaan. Voor een gedetailleerd overzicht van de gevoerde gesprekken wordt verwezen naar bijlage 1.

2.3 CONCLUSIE

Nu de 3D-benadering van de ruimte in bruikbare vorm is gegoten aan de hand van de theorie, overleg en de gesprekken omtrent de benadering kan antwoord gegeven worden op de eerste deelvraag:

“Wat houdt denken vanuit de 3D-benadering en haar verschillende onderdelen precies in”

De 3D-benadering van de ruimte is een verandering in het denken over ruimtelijke vraagstukken en de ruimte als geheel. Het ontwikkelen hier van bevindt zich nog in de startfase. Uit de theorie en de gevoerde gesprekken blijkt dat er veel overlap is over wat gewenst is op o.a. het gebied van samenwerking en informatie uitwisseling. Dat heeft tot een bruikbare set indicatoren geleid. Een 3D-bril waarmee we naar de ruimtelijke praktijk van alledag kunnen kijken. De opgestelde indicatoren geven inzicht in de onderdelen die in een integraal proces horen te zitten en zorgen er voor dat zowel de boven als de ondergrond mee worden genomen in het proces. Via de indicatoren kunnen er per project gerichte vragen opgesteld worden waardoor er gemakkelijk te zien is of er te werk is gegaan volgens de 3D-benadering van de ruimte. Zo blijft het toetsingskader niet te algemeen en laat het ruimte over om zich aan te passen aan het vraagstuk. Er is geen “perfecte” benadering. De benadering hanteert daarom een aantal basisprincipes en is voor de rest flexibel inzetbaar.

De mindset van mensen verandert niet zomaar, dit is een proces dat ieder voor zich moet ondergaan. Op het moment wordt er nog veel onderscheid gemaakt tussen de boven- en ondergrond. Het is dan ook waarschijnlijk dat het nog een tijd zal duren voordat een mindset als de 3D-benadering van de ruimte echt geïntegreerd is in de denk- en handelwijze van mensen. Door beleid op te stellen dat meegaat met deze mindset, uitvoeren van good practices, bewustwording te creëren over dit onderwerp, etc. kan dit proces versneld worden.

3. ANALYSE EN REFLECTIE OP PRAKTIJSITUATIES

3.1 DE ONDERZOCHE CASES

Voor de uitvoering van dit onderzoek zijn twee cases onderzocht. Deze zullen eerst kort worden omschreven om wat achtergrond informatie te geven over de omstandigheden die speelden en een beeld te geven van het traject dat is doorlopen om deze te realiseren. Het gaat hierbij om het geothermie project in Hanzeland Zwolle en de herstructurering van de Rivierenwijk in Deventer.

Case 1: Geothermie Hanzeland, Zwolle

In de wijk Hanzeland in Zwolle loopt een initiatief om door middel van geothermie een warmtenet te voeden om een aantal kantoren en scholen te voorzien in hun warmtevraag. Op dit moment wordt de warmte geleverd door een gasgestookte warmte-krachtkoppeling. Vanuit de doelstelling voor een duurzame energievoorziening wordt gekeken of een andere warmtebron kan worden ingezet. Eén van de mogelijkheden daarvoor is geothermie. In September 2015 is er een overeenkomst getekend door de provincie Overijssel, de gemeente Zwolle, Ennatuurlijk, Greijdanus college en Hogeschool Windesheim om samen onderzoek te doen naar de mogelijkheden voor geothermie in Hanzeland. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek wordt bepaald of geothermie de oplossing is om eerder genoemde panden in Hanzeland te voorzien van warmte. In de ondergrond van de stad Zwolle bevindt zich een kleilaag die ongeveer op 90m diepte ligt. Onder deze kleilaag zit een grondwatervoorraad die gereserveerd is voor hoogwaardig gebruik. De kleilaag mag alleen doorboord worden voor drinkwaterwinning en winning van grondwater voor hoogwaardige industriële toepassingen, niet voor geothermie dus. De provincie Overijssel onderzoekt of de mogelijke risico's van geothermie voor de drinkwatervoorziening aanvaardbaar zijn of dat ter plaatse van Hanzeland er misschien toch een boring mogelijk is binnen de boringsvrije zone. Deze mag sowieso geen nadelige gevolgen hebben voor de huidige drinkwaterwinning Engelse Werk en de grondwatervoorraad.

Onderstaand enkele foto's met toelichting.

FOTO'S - KETELHUIS HANZELAND

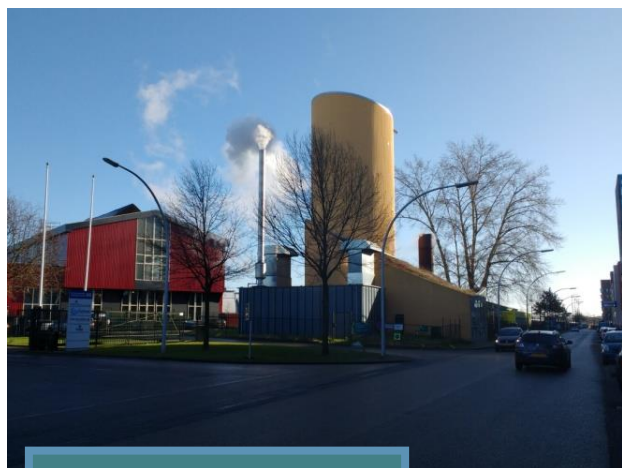

Foto 1

Op de foto hierboven is het pand te zien van waaruit het warmtenet in Hanzeland gevoed wordt.

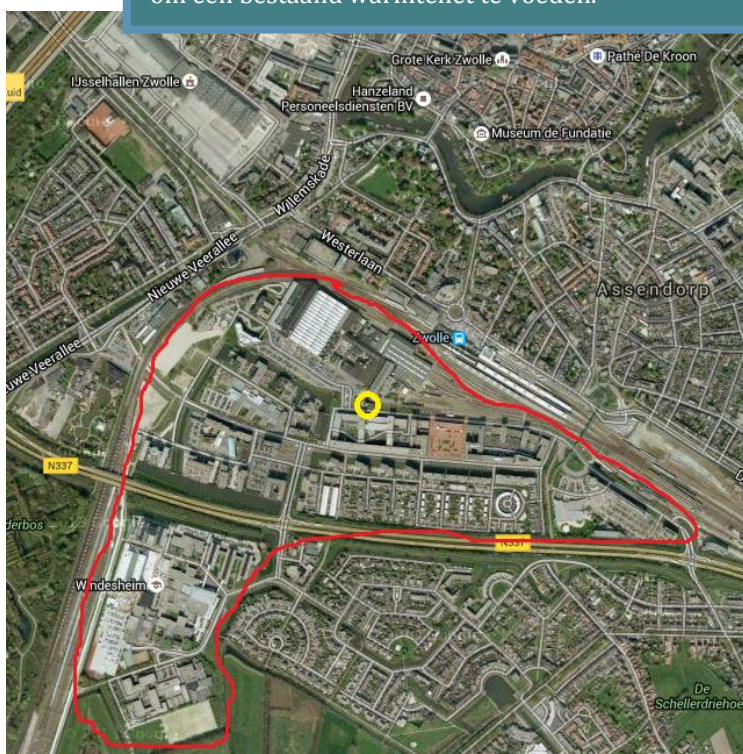
Foto 2

Op de foto rechts is een van de gasketels te zien die op dit moment gebruikt worden om de panden aangesloten op het warmtenet te voorzien van warmte.

Case 1: Hanzeland Zwolle

Hanzeland is een wijk in Zwolle die direct ten Zuiden van het station ligt. De wijk wordt enerzijds begrensd door de spoorlijn en anderzijds door de N337, dit met uitzondering van hogeschool Windesheim en het Greijdanus college die bij deze case betrokken zijn. In de case Hanzeland Zwolle gaat het om het willen toepassen van geothermie om een bestaand warmtenet te voeden.

FIGUUR 3 - LIGGING HANZELAND (GOOGLE MAPS, 2010)

Case 2: Herstructurering Rivierenwijk Deventer

De Rivierenwijk in Deventer was aangewezen als een Vogelaarwijk, dit waren in totaal 40 wijken die binnen 10 jaar op het gebied van wonen, werken, leren, integreren en veiligheid grote verbeteringen moesten bewerkstelligen (Wim Derksen, 2013). Samen met Rentree werkt de gemeente Deventer aan de herstructurering van de Rivierenwijk. Dit met het doel om de leefbaarheid en de wijkverbindingen te verbeteren. In 2009 zijn eerdere plannen onhaalbaar gebleken, waarop in 2010 opnieuw is besloten samen te gaan werken. De plannen werden opgedeeld in zogeheten scherven, deze werden elk afzonderlijk ingedeeld en ontwikkeld. De wijk heeft grote potentie, maar een deel van de woningvoorraad en openbare ruimte zijn verouderd. De herstructurering van de Rivierenwijk is niet alleen ingezet vanuit de gedachte om vernieuwing in het straatbeeld te realiseren, maar ook om de wijk sociaal te verbeteren. Het plan bestaat uit het slopen van woningen en het herbouwen daarvan, hierbij wordt een vast aantal sociale huurwoningen terug gebouwd en de overgebleven ruimte is vrij in te delen. Ook de gehele openbare ruimte zal vernieuwd worden, zowel bovengronds als ondergronds (kabels, leidingen, etc.) Door het mixen van sociale huur, koopwoningen en huurwoningen ontstaat er een meer gemêleerde groep bewoners. Verder wordt er samengewerkt met de vertegenwoordigers van de bewoners in de Rivierenwijk, dit is de kopgroep Rivierenwijk Deventer. De kopgroep zorgt dat de bewoners van de wijk bij alle gemaakte plannen goed zijn vertegenwoordigd en voldoende mee worden genomen in de plannen. Verder zijn er energiecoaches, worden er deals gesloten met bewoners om alles schoon, netjes en veilig te houden en zijn er inspraakmomenten. De Herstructurering van de Rivierenwijk in Deventer wordt gezien als een project met een integrale aanpak. (dolte stedenbouw, 2012)

Case 2: Rivierenwijk Deventer

De Rivierenwijk in Deventer is gelegen tussen de spoorlijn, de Veenweg en de N344. twee wijkdelen worden gescheiden door de Amstellaan.

De herstructurering van de Rivierenwijk omvat niet de gehele wijk maar slechts een deel van de wijk. Het gebied dat binnen de rode arcering valt ondergaat een reconstructie.

FIGUUR 4 - LIGGING RIVIERENWIJK (GOOGLE MAPS, 2010)

Impressie scherf drie

Voor deze case is getracht de focus te leggen op scherf drie van de Rivierenwijk, zodat de case behapbaar blijft en het niet te algemeen of omvangrijk wordt. Dit was niet altijd mogelijk omdat er enige overlap bestaat tussen de verschillende projecten binnen de herstructurering.

Op de illustratie rechts is een sfeerimpressie weergegeven van een woningblok in scherf 3.

FIGUUR 5 - IMPRESSIE SCHERF DRIE (RENTREE, Z.J.)

3.2 VERWERKING INTERVIEWS

De interviewvragen zijn opgesteld aan de hand van de indicatoren weergegeven in hoofdstuk 2 van dit onderzoeksrapport. De opgestelde vragen zijn ingedeeld per categorie en zorgen op die manier voor diepgang. De interviewvragen zijn zo opgesteld dat alle partijen vrijwel altijd dezelfde vragen voorgelegd kregen met hier en daar een minimale wijziging afhankelijk van de geïnterviewde. Voor een voorbeeld van een interview wordt verwezen naar bijlage 2.

De gehouden interviews zijn allemaal opgenomen met instemming van de geïnterviewde partij. Er is genotuleerd en om de volledigheid van informatie te verzekeren zijn alle geluidsopnames van de interviews terug geluisterd en per geïnterviewde uitgewerkt. Vervolgens zijn de interviews gefilterd door overbodige informatie zoals onnodige achtergrond informatie of technische informatie die niks met de case zelf of de kern van dit onderzoek te maken hadden weg te halen. Dit resulteerde in het formuleren van bullets die per deelnemer ingedeeld stonden onder de verschillende indicatoren (zie H2).

De volgende stap was het bij elkaar brengen van de verschillende antwoorden voor elk van de indicatoren. De gesprekken zijn niet altijd 100% volgens de volgorde van de indicatoren verlopen. Voor de dataverwerking en –analyse is gekozen om de uitspraken gedaan in de interviews te rangschikken per indicator. Er is als volgt te werk gegaan: de antwoorden van alle partijen zijn per indicator naast elkaar gehouden op mogelijke verschillen, bijzonderheden of overeenkomsten. De antwoorden die hetzelfde onderwerp betroffen zijn bij elkaar gezet om dit nog verder te vergemakkelijken. Er werden in veel gevallen overeenkomstige antwoorden gegeven op vragen. Indien dit het geval was zijn deze antwoorden samengevoegd tot een antwoord. Dit ook omdat het rapport niet genoeg ruimte biedt om de antwoorden in alle volledigheid weer te geven. De minieme verschillen tussen deze antwoorden worden als zodanig onbelangrijk beschouwd dat het acceptabel werd gevonden om dit te doen. Onderstaand een voorbeeld van het samenvoegen van deze overeenkomstige antwoorden.

Antwoorden met biomassa als alternatief

“(greij) Er is aangegeven dat als geothermie niet doorgaat dat er nog gekeken kan worden naar bio massa, maar dit is eigenlijk het enige dat echt genoemd is”

“(prov) Naast geothermie (meest duurzame optie) is er ook gekeken naar een biomassa centrale om het warmtenet te voeden. Dit zou een mogelijk alternatief kunnen zijn mocht geothermie slecht uitpakken”

“(gem) Als alternatief is er de houtsnipperinstallatie (biomassa) waar mogelijk op terug kan worden gevallen, deze installatie zou ook warmte kunnen leveren aan het bestaande net”

“(gem) Er is rekening gehouden met biomassa als terugvaloptie voor uitbreiding en verduurzaming van het warmtenet”

“(en) Als geothermie niks wordt is plan B biomassa, dit is in de ruimste zin van het woord, dus van houtsnippers tot bio-olie als duurzame bron”

“(win) Verder is er gekeken naar een biomassa installatie”

Samengevoegd antwoord voor gebruik in rapport

“(prov, gem, en, greij, win) Als geothermie niet rendabel blijkt of op een andere manier niet positief uitvalt zal op zoek moeten worden gegaan naar alternatieven. Een Biomassa installatie is genoemd als tweede keus om het warmtenet te voeden, hiervoor zou weer nieuw onderzoek gedaan moeten worden”

De tekst tussen de aanhalingstekens die voor de antwoorden staan geven de partijen weer die de uitspraak hebben gedaan. (gem) = Gemeente Zwolle, (prov) = provincie Overijssel, (en) = Ennatuurlijk, (greij) = Greijdanus College, (win) = Hogeschool Windesheim.

Als meerdere of alle partijen overeenkomstige antwoorden hebben zullen deze weergegeven worden zoals bij het samengevoegd antwoord is te zien. Voor de case Rivierenwijk is eenzelfde principe gehanteerd.

UITWERKING CASE HANZELAND

Onderstaande tabel geeft de uitspraken weer die gedaan zijn op de verschillende interviewvragen alsmede een reflectie op deze uitspraken.

De tabel hanteert de volgorde van de acht indicatoren en maakt per indicator gebruik van de kopjes om het onderwerp te verduidelijken. In de tabel is een 9^e kolom toegevoegd welke de antwoorden weergeeft van de afsluitende vragen van de afgenomen interviews (zie bijlage 2). Een volledige uitwerking van de interviews is te vinden in bijlagen 4 en 5. De tabellen laten zien hoe er bij actuele vraagstukken te werk is gegaan en geven daarmee gelijk antwoord op deelvraag 2

“Hoe wordt er op dit moment omgegaan met ruimtelijke vraagstukken, hoe worden deze benaderd in de verschillende cases”

SV per indicator	Reflectie
1 Primaire opgave (gem) De opgave voor geothermie komt voort uit de energietransitie (win, greij) Windesheim en Greijdanus willen de eigen campus verduurzamen (en) ENnatuurlijk kijkt ook naar andere plekken in Zwolle waar potentie ligt om verder te verduurzamen. ENnatuurlijk ziet genoeg potentie in de stad Zwolle zelf om hier invulling aan te geven. (vit) Grondwaterbescherming is prioriteit één voor Vitens. Vitens zit in een ander traject welke zich ook bezighoudt met geothermie. Hierin wordt onderzoek gedaan naar mogelijkheden om geothermie toe te passen in het grondwaterbeschermingsgebied bij Hanzeland.	<i>Bijna alle partijen hebben het doel om te verduurzamen, voor de overheid hoort dit bij het huidige beleid dat ze voeren. Wat opvalt is dat alle partijen een verschillende startpositie hebben, hetzij commercieel, persoonlijk of maatschappelijk. Vitens is gericht op drinkwaterbescherming.</i>
2 Verbinding met andere opgaven (prov, gem, en, vit, win, greij) Hanzeland maakt deel uit van de spoorzone, hier liggen meerdere maatschappelijke opgaven zoals energie, water en mobiliteit. Het verbinden van de warmte opgave met andere maatschappelijke opgaven is lastig. Er is geen kennis van of onderzoek gedaan naar de mogelijkheden hiervoor. Geothermie is op zichzelf al een erg grote onderneming. Er zijn plannen bij een woningcorporatie om nieuwbouwwoningen te plaatsen op het terrein van het oude zwembad, daarnaast zijn er leegstaande kantoorpanden die een marktpartij wil transformeren naar appartementen. Er wordt gekeken naar de mogelijkheden om deze twee soorten bebouwing aan te sluiten op het warmtenet. Het is niet duidelijk of er tussen de verschillende projecten binnen de spoorzone verbindingen worden gelegd, onderzoek zal dit moeten uitwijzen.	<i>Er wordt met name ingespeeld op de uitbreiding van het warmtenet, de opgave warmte wordt niet gezien als iets dat je met andere opgaven kan verbinden, of er is geen kennis over hoe het dan wel moet dus wordt er niet naar gekeken. De gemeente houdt zich wel bezig met leegstand en woningbouw, maar dan vooral met het oog op de uitbreiding van het bestaande warmtenet.</i> <i>Hanzeland valt binnen de spoorzone, een project waar veel maatschappelijke opgaven samenkomen, in een 3D-benadering wordt vanaf het begin gekeken hoe deze verschillende opgaven/projecten binnen de spoorzone elkaar kunnen versterken of waar deze misschien kunnen botsen. Windesheim geeft dit ook aan. Het project is nu bijna alleen gericht op het werven van afnemers zodat het plan uitvoerbaar wordt. De relatie met de spoorzone wordt tot nu toe ook alleen hierin gezocht. Wellicht zijn er andere projecten binnen de spoorzone waar nu al</i>

(win) Misschien moet er eerst naar de verbindingen tussen verschillende projecten worden gekeken en de verschillende mogelijkheden worden besproken voor oplossingen.

Potentiële afnemers

(prov, gem, en, greij) De verbindingen worden vooral gezocht in de uitbreiding van het warmtenet door het zoeken naar potentiële afnemers van warmte. Er wordt actief gezocht naar bedrijven, kantoren, woningen, etc. die aangesloten kunnen worden op het warmtenet. Er zijn al een aantal contacten gelegd met deze doelgroepen, dit wordt vooral gedaan door ENnatuurlijk en de gemeente. Omdat je te maken hebt met bepaalde vergunningen en/of subsidies is het voor marktpartijen niet altijd interessant om meteen aan het begin van een proces in te stappen.

samenwerking mee kan worden gezocht.

De afnemers van warmte vormen de basis voor het slagen van het geothermieproject. Er moet voldaan worden aan een bepaalde afname van warmte anders gaat het hele project niet door. Als er ergens de focus op ligt, is het wel in het zoeken van potentiële afnemers van warmte en eventueel al contact leggen met deze afnemers. Dit is in de interviews regelmatig naar voren gekomen. Uit de interviews is niet naar voren gekomen in hoeverre potentiële afnemers ook daadwerkelijk warmte gaan afnemen. Op dit moment is er nog onzekerheid over het vinden van voldoende afnemers. Door te veel focus te leggen op één bepaald doel kunnen andere mogelijkheden uit het oog worden verloren en kan er tunnelvisie ontstaan.

Misschien zijn er wel mogelijkheden naast het hebben van vergunningen, subsidies om het interessanter te maken voor bijv. marktpartijen om eerder in te stappen en deel te nemen aan een dergelijk project.

3 Het speelveld

(en) ENnatuurlijk haar taak is vooral om te zorgen voor genoeg afname en actief op zoek te gaan naar partijen en mogelijkheden.

(gem) De rol van de gemeente is kartrekker van het geothermieproject Zwolle zuid en heeft alle partijen bij elkaar gebracht.

(greij) De rol van Greijdanus is mogelijke afnemer van warmte opgewekt door geothermie.

(prov) De provincie ondersteunt het project met kennis, ervaring en eventueel ook financieel en zal projectsecretaris zijn.

(win) Windesheim neemt een deel van de financiële dekking op zich in het voortraject en staat als afnemer van warmte in de intentieovereenkomst.

(vit) De technische werkgroep waar Vitens deel van uitmaakt zoekt uit wat de risico's en mogelijkheden zijn qua technieken op het gebied van geothermie in Hanzeland. Dit is een ander traject dan waar de overige partijen inzitten.

De initiatiefnemers zijn ENnatuurlijk, de provincie Overijssel, de gemeente Zwolle, het Greijdanus college en Hogeschool Windesheim.

Er zijn twee gescheiden trajecten (een technische werkgroep en de initiatiefnemers), dit lijkt logisch omdat niet iedereen even geïnteresseerd is in de technische aspecten. Maar wellicht zou het handig zijn dat deze twee groepen van elkaars bestaan afweten. De initiatiefnemers zijn meteen vanaf de start van het proces betrokken geweest.

(prov, gem, en, win, greij) Alle leden van de initiatiefnemersgroep zaten vanaf de start van het project gezamenlijk om tafel. Vitens is al wel meteen in de beginfase benaderd en betrokken bij het project, maar zit niet bij de initiatiefnemersgroep.

Algemene belanghebbenden

(en, vit, win, greij) Of er partijen met algemene belangen zijn benaderd (kabel/leidingen bedrijf) is niet bekend, concrete partijen in ieder geval niet. Deze taak ligt meer bij de provincie en de gemeente. De provincie geeft aan dat het project verder in de uitvoering moet zitten om dit soort partijen te benaderen.

Intern speelveld

(win) Windesheim is met meerdere projecten bezig, het valt op dat er voor elk project een apart contactpersoon is. Het voelt alsof tussen deze personen geen verbinding is en deze projecten los van elkaar staan. Je zou hier tussen misschien meer verbindingen kunnen leggen. Er is ook sprake van verkokering bij het vinden van mogelijkheden, partijen als het waterschap wijzen ideeën af zonder andere mogelijkheden aan te dragen.

(greij) Er zijn verschillende afdelingen binnen de gemeente en provincie die allemaal hun eigen belangen en verantwoordelijkheden hebben, dit kan erg verwarrend zijn voor een externe partij. Soms spreken deze afdelingen elkaar tegen, deze zitten soms zo in hun eigen vakgebied dat ze niet meer weten wat er verder allemaal gebeurt of van elkaar weten wat ze aan het doen zijn.

Opzoeken kansen & belemmeringen

(en, greij, win) Niet alle partijen zijn even actief geweest bij het opsporen van kansen en belemmeringen in het gebied, het actief opzoeken hiervan is meer de taak van de provincie en de gemeente. Dit ook omdat de provincie en de gemeente de meeste kennis in huis hebben. In grote lijnen is er gekeken naar de kansen en belemmeringen, maar dan vooral naar de potentie aan afnemers.

Vooronderzoek

(prov, gem, en, win,) Windesheim was eerst zelf meer initiërend qua onderzoek, dit is nu meer verschoven naar de provincie en gemeente. Vervolgens is in 2014 een haalbaarheidsstudie door adviesbureau DWA gedaan, waar kansen uit voortkwamen. Hierop is een vervolgtraject gestart. De provincie heeft geothermie in Hanzeland voorgesteld aan de gemeente. In het onderzoek staan ook de rollen van alle partijen.

Wat opvalt is dat er wel contact wordt gelegd met potentiële afnemers, maar er niet geprobeerd is om gewoon een aantal marktpartijen deel te laten nemen vanaf het begin. Hierdoor zijn mogelijk kansen gemist.

De betrokkenheid en interesse in de verschillende onderdelen van het traject verschillen per partij. Dit kan een gevolg zijn van de verschillende rollen die de partijen hebben.

Er wordt gesproken over verkokering, maar dit wordt alleen aangehaald door de potentiële afnemers van warmte. De provincie heeft in dit traject meerdere rollen (de provincie gaat zowel over drinkwater als over energie), Dit kan het proces versnellen, maar dit kan ook botsen en voor vertraging zorgen als de neuzen niet in dezelfde richting wijzen.

Wat opvalt is dat het opzoeken van kansen & belemmeringen vooral gezien wordt als taak voor de overheid. Het is goed om gebruik te maken van de kennis en informatie die de overheid beschikbaar heeft, maar er hadden wellicht interessante inzichten of mogelijkheden boven tafel kunnen komen als de andere partijen ook actief betrokken waren bij het zoeken naar kansen en belemmeringen.

Het plan voor geothermie kwam oorspronkelijk vanuit de provincie naar de gemeente. Opvallend omdat juist de provincie alle obstakels die dit met zich meebrengt kent en de gemeente nu de kartrekker van het project is.

Windesheim laat veel onderzoek doen naar verduurzaming van de campus. Hierdoor zou behoorlijk wat informatie over mogelijke oplossingen beschikbaar

(win) DWA treedt op als adviseur voor Windesheim en heeft uitgezocht wat de mogelijkheden waren voor energievoorzieningen voor een fossielvrije campus. Adviesbureau Draaijer & partners zijn ook ingeschakeld door Windesheim om te kijken naar duurzaamheid en de mogelijkheden voor Windesheim.

(greij) Het Greijdanus houdt zich hier zelf niet zo mee bezig, dit is een taak voor de provincie en de gemeente. Het Greijdanus is vooral geïnteresseerd in wat het voor hun betekent en/of oplevert.

moeten zijn voor Windesheim. Uit niets blijkt dat deze informatie meegenomen is in dit traject, Windesheim is alsnog ingestapt in het geothermie traject. Wat ook opvalt is dat het Greijdanus in vergelijking met Windesheim een veel passievere houding lijkt te hebben.

4 **Oplossing**

(prov) De beste locatie voor geothermie moet nog uitgezocht worden, in totaal zijn er drie gebieden die als mogelijke locatie voor boring naar geothermie zijn aangemerkt waarvan twee buiten de boringsvrije zone en het grondwaterbeschermingsgebied. Deze twee locaties zullen wel extra kosten met zich meebrengen.

Het is nog niet duidelijk waar de bron precies komt, toch wordt de focus in dit proces gelegd op het realiseren van de bron binnen de boringsvrije zone terwijl er twee alternatieve locaties beschikbaar zijn buiten de boringsvrije zone. Het lijkt erop dat de reden voor deze focus extra kosten zijn.

Het proces zou mogelijk versneld kunnen worden door eerst de locaties te onderzoeken waar geothermie wel mogelijk is, daarnaast kan in het technische traject onderzoek gedaan blijven worden naar de mogelijkheden binnen de boringsvrije zone en het drinkwaterbeschermingsgebied. Om vervolgens een vergelijking te maken voor de afweging.

Alternatieve oplossingen naast geothermie

(prov, gem, en, greij, win) Als geothermie niet rendabel blijkt of op een andere manier niet positief uitvalt zal op zoek moeten worden gegaan naar alternatieven. Een Biomassa installatie is genoemd als tweede keus om het warmtenet te voeden, er is niet onderzocht hoe groot deze zou moeten zijn of hoeveel warmte deze zou leveren. Wel zou er rekening gehouden moeten worden met natura2000 en andere regelgeving i.v.m. de uitstoot van fijnstof. Geothermie is de meest duurzame optie.

Biomassa is optie 2, dit is gezamenlijk aangedragen door de initiatiefnemers. maar geothermie wordt gezien als de meest duurzame oplossing. Opvallend omdat de nadelen en mogelijke risico's van geothermie en biomassa niet tot in detail met elkaar zijn vergeleken. Hoe vergelijk je mogelijke vervuiling van drinkwater en de bijbehorende risico's met de uitstoot van schadelijke stoffen? Het is niet duidelijk hoe dit zich tot elkaar verhoudt en of hier nog onderzoek naar wordt gedaan.

(prov, gem, en) Naar zonne-energie (boilers of een zonnenveld) is nog niet gekeken, hiervoor zou je een groot oppervlakte nodig hebben wat bij geothermie en biomassa niet zo is. Deze opties worden nog overwogen. Zonne-warmte heb je vooral in het voor- en najaar, de warmte opslaan in de grond zou kunnen maar dan is de boringsvrije zone een obstakel en kom je misschien warmte tekort.

De focus voor verduurzaming ligt sterk op warmtevoorziening. Misschien zijn er andere mogelijkheden die eventueel gemakkelijker en goedkoper te realiseren zijn en tevens bijdragen aan verduurzaming van Hanzeland. Waarbij ook de relatie gelegd kan worden met andere opgaven als mobiliteit, leegstand, water, etc.

(gem, win) WKO (warmte-koude opslag) zou toegepast kunnen worden, dan heb je meerdere boringen nodig en een heel goed plan. Warmte en koude bronnen kunnen niet naast elkaar liggen. Daarnaast hebben veel panden die aangesloten zijn op het warmtenet alleen een warmteleiding, het zou erg duur zijn om overal koude leidingen aan te leggen.

Tot slot zou je Windesheim en het Greijdanus al buitenspel zetten omdat deze zich in de boringsvrije zone bevinden.

Meenemen van bestaande gebiedsfactoren (in dit geval het warmtenet)

(prov, gem) Omdat het warmtenet een grote investering is, is het niet logisch om deze niet mee te nemen bij het zoeken naar oplossingen. Omdat geothermie zo duur is wordt juist het bestaande warmtenet meegenomen omdat dit zoveel bijdraagt aan de haalbaarheid en een goede businesscase. Je kunt gebiedsfactoren en oplossingen niet los van elkaar zien.

(greij, vit) Het is een goed idee om van te voren breder te kijken naar de mogelijkheden los van factoren die er al liggen zoals het warmtenet en potentie van geothermie die in dit geval aanwezig zijn. Je zit dan alleen wel met verschillende belangen en partijen.

Brede blik hanteren aan de voorkant

(win, greij) Er is niet echt een discussie geweest over of alles in beeld is, het ging al heel snel richting geothermie en er waren meteen concrete plannen over hoe dit te realiseren. Dit is een project waarin de mogelijkheden van geothermie worden onderzocht, de integrale aanpak wordt hierin wel gemist. Het was misschien wel goed geweest om aan de voorkant iets breder te kijken. Eerst verbreden en later pas versmallen. In dit project waren misschien nog wel kansen om het breder te trekken, deze zijn niet gepakt. Als gebruiker moet er misschien ook aan de voorkant beter naar de vraagstelling gekeken worden en er voor zorgen dat er in de subopdrachten ook breder gekeken wordt en goed wordt nagedacht. Misschien ben je aan de ene kant heel duurzaam bezig maar op een ander gebied totaal niet.

(en, vit, win) Eerst een 'helikopterview' hanteren alle mogelijke oplossingen en zo breed mogelijk kijken is zeker een goed idee, dit zou altijd moeten gebeuren mede omdat de markt snel verandert en zich ontwikkelt. Misschien moet er eerst naar de verbindingen tussen verschillende projecten worden gekeken en de verschillende mogelijkheden worden besproken voor oplossingen en is het een goed idee om een partij erbij te betrekken die er niet zo van de praktische kant in zit. Een grotere verscheidenheid aan partijen. Er is niet het idee dat het plan heel erg flexibel is ingericht in dit opzicht. Als provincie en/of gemeente zijnde zou het wel goed zijn om een bredere afweging te maken qua mogelijkheden voor warmte en verschillende technieken.

(prov) Het bovengrondse deel zit hem meer in het meenemen van eventuele warmte afnemers, de ondergrond richt zich op de boringsvrije zone, drinkwaterwinning, geologie, etc. Hier is allemaal naar gekeken en er wordt ook rekening mee gehouden.

Er wordt alleen gesproken over de bijdrage van het warmtenet aan de oplossing geothermie, of het absoluut noodzakelijk is om deze mee te nemen voor verduurzaming van het gebied is een vraag die open blijft.

De focus op het bestaande warmtenet en de goede geschiktheid voor geothermie kan prima mee worden genomen bij de afwegingsfase, maar niet meteen aan het begin van een proces. Dit kan het blikveld en de mogelijkheden die hierbinnen liggen beïnvloeden.

Over het algemeen vinden de partijen het een goed idee om eerst een bredere blik op het vraagstuk te werpen alvorens in te zoomen. De provincie en gemeente vinden zelf dat de opgave breed genoeg is benaderd terwijl Windesheim en Greijdanus het tegenovergestelde beweren.

Het onderzoek is gericht op het onderzoeken van de mogelijkheden die er zijn om geothermie te realiseren. De provincie geeft zelf aan waar allemaal rekening mee wordt gehouden en dit wekt de indruk van een hele brede benadering. Dit klopt deels, er is breed gekeken, maar dan wel binnen de oplossing geothermie.

5 Tijd

(prov, gem) In de uitvoeringsfase zal getracht worden werkzaamheden te combineren. Dan zullen er externe partijen moeten worden gezocht voor o.a. boren, toezicht, etc. De gemeente en provincie hebben alleen een rol in de voorbereiding, in de uitvoering doen zij niks meer. Bovengronds is de ruimtelijke impact van een geothermie installatie niet heel erg groot, dit zou bovengrondse ontwikkelingen niet perse in de weg hoeven te staan.

(prov, gem, vit) Het blijft lastig om in de toekomst te kijken, je doet nu een bepaalde afweging waarop je een beslissing neemt. Er is niet zozeer rekening gehouden met specifieke werkzaamheden die in de toekomst zullen plaatsvinden. Je kan altijd onverwachte dingen tegenkomen bij nieuwe projecten, zo ook voor geothermie. Maar dit weet je niet van tevoren en overal zal de situatie anders zijn. Voor de toekomst is er rekening gehouden met andere partijen die mogelijk gebruik willen maken van het warmtenet. Er wordt en zal nog verder gekeken worden naar het vervolgproces en de kansen/belemmeringen voor zowel de boven als de ondergrond die dit met zich meebrengt.

(win) Als het project nu strandt voelt het alsof Windesheim weer bij af is. Het is nu misschien beter om het grote plaatje van geothermie minder frequent te bespreken en meer in te gaan op de details. Strategisch, tactisch en technisch breder kijken naar mogelijkheden.

(en) De gemeente is bezig om vast te leggen dat alle nieuw te bouwen panden in nabijheid van het warmtenet aangesloten moeten worden hierop. Op die manier kan de gemeente al sturen in hoe zij invulling willen geven aan het gebied.

(prov, greij) Het financiële plaatje zal ook nog uitgezocht moeten worden, er zijn nog veel vragen die beantwoord moeten worden. Er worden nu al voorzichtig wat stappen gezet om niet te veel tijdverlies te hebben straks.

(prov) Een geothermiebron ga je niet meer verplaatsen, het is een grote investering. In de nabije omgeving kan er in de toekomst altijd iets wijzigen maar dit kan je van tevoren niet voorspellen.

Nazorg en evaluatie

(gem) Monitoring zal altijd worden gedaan over de boringen en werking van de bron, dit is standaard. Maar echte tussen evaluaties over de relevantie van het project en de nazorg, etc. zijn nog niet aan de orde. Dit geldt ook voor de tijdschalen van boven vs. Ondergrond.

Voor de toekomst wordt er vooral met praktische zaken rekening gehouden zoals het aansluiten van meer afnemers bij het aanleggen van het leidingstelsel. Er is voor de rest geen rekening gehouden met specifieke werkzaamheden.

Er worden meerdere keren uitspraken gedaan als “je weet niet wat er in de toekomst gaat gebeuren” of “dat kan je niet voorspellen” dit klopt, maar er kan misschien wel tot op zekere hoogte op in worden gespeeld. Dit wekt de indruk dat er niet veel flexibiliteit in het plan zit richting de toekomst.

Mocht het plan niet doorgaan dan is er geen verder uitgewerkt back-up plan dat direct ingezet kan worden.

Het verplicht aansluiten van nieuwbouw op het warmtenet voor toekomstige bewoners is qua duurzaamheid een mooi idee, maar voor de individuele bewoner gaat het maar om één ding, de kosten. Er zijn nogal wat klachten rondom het NMDA (niet meer dan anders) principe en de warmtewet die gehanteerd wordt voor de kostenberekening per huishouden. Vaak wordt er te veel betaald en er is zelfs een meldpunt voor problemen hiermee. Of dit allemaal ook voor bedrijven geldt is niet duidelijk, verder zal niet worden ingegaan op dit onderwerp (Woonbond, 2015).

Duidelijkheid over de financiële aspecten is belangrijk bij het vinden van potentiële afnemers, bij dit project zijn deze nog niet allemaal duidelijk, er zouden andere manieren gezocht kunnen worden om afnemers te interesseren voor een project als dit.

In alle vergunningen die nodig zijn voor een geothermie boring zijn diverse regelingen opgenomen voor o.a. nazorg en monitoring. Dit zijn de regelingen waar de gemeente in de uitvoeringsfase op zal toespelen. Echte tussenevaluaties over relevantie van het project en nazorg ondergronds en bovengronds, daar is de

Hier zijn wel algemene ideeën over.

(en) ENnatuurlijk heeft al een reservering staan voor het opruimen van haar eigen leidingen, dit is wel meegenomen in het proces. Er is een verleggingsregeling bij de gemeente. Soms kan alle blijven liggen tot de gemeente zelf bezig gaat in het gebied.

(win, greij) Het is lastig om zo'n groot project te overzien, maar je moet het wel zo inrichten dat je kan inspelen op nazorg en toekomstige ontwikkelingen. Of dat nu voldoende gebeurt is niet duidelijk. Misschien is het handig en interessant om later in dit project weer een keer terug te kijken op hoe het allemaal is verlopen.

(vit) Er wordt in het technische traject naar de hele levenscyclus van de geothermie installatie gekeken. Dus nazorg, voorbereidende werkzaamheden, monitoring en alle bijbehorende risico's.

Politiek

(en) Er moet in Nederland wel rekening gehouden worden met de politiek, omdat deze in Nederland erg veranderlijk is. Er zijn wel bepaalde beleidsdoelstellingen vastgelegd door gemeenten, maar deze zijn niet keihard of heel specifiek. Om geen problemen van de politiek te ondervinden, zouden er echt harde doelstellingen vastgelegd moeten worden. Hiervoor is een politiek stabiel klimaat nodig (is niet aanwezig in Nederland).

(gem, vit, win) Er zullen politiek gezien geen veranderingen gaan plaatsvinden die de geothermieplannen onmogelijk zouden maken. Er zal in ieder geval geen negatieve houding tegenover geothermie ontstaan. Het plan past heel goed in de huidige visie en doelstellingen van de overheid en er worden voor de toekomst geen obstakels verwacht voor het project. Wel de 'bedrijfsvisie' gedeeld blijven worden met de gedeputeerden zodat deze ook op de hoogte blijven.

(prov, greij) De politiek verandert om de vier jaar en het is altijd afwachten wat de richting hier van zal zijn. Als er een SDE-subsidie staat dan is deze voor bepaalde tijd vastgezet, een nieuwe regering zal niet zomaar dit soort beschikkingen weghalen. Er wordt vanuit gegaan dat als de subsidie er is dat het duidelijk is waar dit geld naar toe gaat.

gemeente nog niet mee bezig. Dit is een opvallende uitspraak omdat Vitens aangeeft dat er wel onderzoek naar wordt gedaan terwijl de gemeente ook bij deze overleggen aanwezig is. Voor de twee scholen is er nog onduidelijkheid over de toekomstbestendigheid, evaluaties en nazorg. Zij zijn blijkbaar niet op de hoogte van de onderzoeken in het technische traject. Wellicht is er ook geen interesse in deze informatie vanuit Windesheim en het Greijdanus.

Verder is het logisch dat marktpartijen geen kennis hebben van vergunningen en bijbehorende regelingen en voorschriften waarin een groot deel van de regelingen is opgenomen. Dit is een taak van de overheid. Een groenteboer houdt zich hier ook niet mee bezig.

Alleen ENnatuurlijk is niet zeker van het politieke klimaat, maar dit is niet direct te linken aan het geothermie project. Verder wordt er gesproken over het belang van het vastzetten van een SDE-subsidie. Subsidies kunnen belangrijk zijn, maar hierbij moet opgelet worden dat dit het blikveld niet versmalt. Als er subsidie nodig is voor een oplossing hoe houd je andere oplossingen dan in beeld?

6 Informatieverzameling

(prov, gem, en, vit) In het verleden is een haalbaarheidsonderzoek gedaan door Pan-terra (later ook door DWA). Er was van tevoren al veel kennis beschikbaar over mogelijkheden,

Er wordt aangegeven dat bijna alle kansen en belemmeringen in boven- en ondergrond in Hanzeland bekend zijn bij de gemeente Zwolle. Dit terwijl er nog veel onderzoek moet worden gedaan. Rondom geothermie zijn de Kansen en

wetten, vergunningen, subsidies kansen en belemmeringen. De ene partij heeft natuurlijk wel meer kennis dan de andere partij over sommige zaken. De informatie die beschikbaar is bij de partijen wordt gedeeld en iedereen is op de hoogte van alle plannen en ideeën.

(gem) Wel leunen Windesheim en het Greijdanus erg op de gemeente. Windesheim heeft nog wel een adviseur om Windesheim ook vertrouwen te geven. Deze steunen het project ook. Wat het meest geschikte systeem is voor zo'n school kunnen ze zelf moeilijk bedenken omdat dit een studie op zich is. Vandaar de adviseurs.

(prov) Er worden externe partijen (veelal adviesbureaus) ingehuurd om bepaalde informatie aan te leveren zoals geologisch onderzoek naar wat de meest ideale plek is voor de bron van geothermie.

Overlegstructuur en informatiedeling

(prov, gem, en, win, greij) De verschillende partijen (initiatiefnemers) vormen samen een werkgroep waarmee ze regelmatig om tafel zitten om te bespreken hoe het project loopt en de belangrijke zaken te delen. Informatiedeling gaat prima. De verhoudingen zijn heel erg goed en in principe heeft iedereen dezelfde informatie. Als er nieuwe dingen aan het licht komen wordt er gebeld of om tafel gegaan om dit te bespreken met alle initiatiefnemers. Er zijn geen vaste overlegmomenten. De potentiële nieuwe afnemers zijn nog niet op de hoogte van alle informatie of hebben al aan tafel gezeten tijdens gesprekken, zo ver is het proces nog niet.

(vit) Er wordt veel telefonisch overlegd, maar er wordt ook informatie uitgewisseld via de mail en de bijeenkomsten. Tussen de twee trajecten onderling is niet echt contact tussen partijen maar er zitten leden in beide werkgroepen dus dit zou goed moeten gaan. Alle partijen hebben dezelfde informatie en iedereen is open naar elkaar toe, dit is echt een project waar je met zijn allen uit moet komen.

(win, vit) Wat er nog wel mist is de vastlegging van informatie, dit gebeurt nog niet genoeg tijdens besprekingen.

(win, greij) Als het verhaal heel technisch wordt, is dit voor Windesheim en Greijdanus niet interessant. Wellicht zouden er twee aparte groepen gemaakt moeten worden. Voor het Greijdanus en Windesheim is het vooral interessant wat het oplevert. Om steeds gebeld te worden over mogelijke risico's of problemen is niet zo belangrijk. Dit is meer zaak voor de gemeente en de provincie.

belemmeringen wellicht in beeld, maar of alle kansen en belemmeringen binnen het gebied in beeld zijn is onbekend, waarschijnlijk niet.

Het Greijdanus en Windesheim bezitten logischerwijs niet zoveel kennis als de gemeente of provincie over wat er allemaal speelt in het gebied. Er wordt gesteld dat de scholen zelf moeilijk kunnen bedenken wat het meest geschikte systeem is, wellicht kan hier in de toekomst iets op gevonden worden zodat er minder afhankelijkheid is van de kennis van andere partijen. Of de scholen echt zo afhankelijk zijn blijkt niet uit de interviews.

Wat nog wel verbeterd kan worden, is de vastlegging van informatie. Dit geldt zowel voor de initiatiefnemers groep als het technische traject waar Vitens deel van uitmaakt.

De partijen uit het technische traject en de initiatiefnemersgroep hebben geen contact met elkaar, de scholen waren er niet van op de hoogte dat er nog een ander traject liep. Het is van belang dat de partijen hier wel vanaf weten zodat zij niet het idee krijgen dat het allemaal stagneert. Dit is wellicht ook een stuk desinteresse in de technische aspecten vanuit de scholen. De gemeente en provincie spelen immers belangrijke informatie door tussen beide trajecten.

Het kan goed zijn om een keer contact te leggen tussen de partijen in de twee trajecten, al is het maar om te laten zien hoever de vorderingen zijn en waar iedereen zich mee bezig houdt. Ook kan er informatie verloren gaan omdat er geen direct contact is maar alles wordt door gespeeld via de gemeente en provincie.

Vooraf voor het Greijdanus en Windesheim kan dit misschien toch interessant zijn, omdat er twijfel is over de diepgang van de onderzoeken en de keuzes die gemaakt worden. Dit kan in ieder geval voor meer opheldering zorgen.

7 Gesloten overeenkomsten

(gem, en, win, greij) De initiatiefnemers hebben een intentieovereenkomst getekend om de haalbaarheid van het project verder te onderzoeken. In deze overeenkomst staan de afspraken vastgelegd die gemaakt zijn tussen de verschillende partijen. De intentieovereenkomst is gezamenlijk opgesteld. Het geothermie traject is nog vrijblijvend, er is geld beschikbaar gesteld voor het vooronderzoek maar voor de rest is het nog geheel vrijblijvend.

Subsidies

(en, win) Geothermie is een heel erg kostbare techniek, subsidies zijn hiervoor belangrijk om een goede businesscase te realiseren. De aanvraag van subsidies, etc. worden gedaan door de gemeente en provincie.

Elena-subsidie

(gem, en) Het vooronderzoek konden de partijen niet samen financieren dus is hiervoor een Elena-subsidie aangevraagd door de provincie. Als de Elena-subsidie niet verstrekt wordt zal er overlegd moeten worden of de partijen samen voldoende draagvlak kunnen creëren om het project rendabel te maken. Er zal in April 2016 uitsluitsel komen over de Elena-subsidie.

(win, greij) Er is onduidelijkheid over de Elena-subsidie, Er werd eerst verwacht dat de subsidie eind 2015 er zou zijn, sindsdien is het niet bekend hoelang het gaat duren. Als de subsidie niet wordt verstrekt gaat het project sowieso niet door. Deze subsidie is essentieel, als deze er niet komt kan je beter gelijk stoppen

SDE-regeling

(gem, en) Deze subsidie is voor de exploitatie-fase (nog niet aan de orde). Als uit het vooronderzoek blijkt dat geothermie positief uitvalt wordt deze aangevraagd. Als deze subsidie is verstrekt staat het geld vast voor dit project, zonder deze subsidie zou de terugverdientijd zo lang zijn dat geen bedrijf in het project wil stappen. De SDE-subsidie vraagt ook om zekerheid van warmte afzet voor de verstrekking van deze subsidie.

Veel grote partijen als Essent dingen mee naar subsidies als deze, het is dus van belang om ze in een vroeg stadium aan te vragen voordat ze al vergeven zijn.

Beleid, regels en wetgeving

(gem, vit) Geothermie is niet de makkelijkste weg, voor de gemeente Zwolle was er niet

Alleen de intentieovereenkomst betreffende het vooronderzoek is tot nu toe vastgelegd tussen de initiatiefnemers. Door deelname aan het vervolgtraject nog vrij te laten zullen partijen wellicht eerder instappen in een dergelijk project. Maar tegelijkertijd verhoogt dit ook de kans op afhaken als er te veel onduidelijkheden zijn na het vooronderzoek. Het mes snijdt hier aan twee kanten.

Subsidies worden aangevraagd door de gemeente en provincie omdat dit hun werk is en zij hier dagelijks mee te maken hebben, zoals eerder gezegd: hier houdt de groenteboer zich ook niet mee bezig. Omdat geothermie duur is zijn er subsidies nodig om het rendabel te maken. Er is echter nog veel onduidelijkheid over de Elena-subsidie, de datum voor ontvangst van de subsidie is al een aantal keer bijgesteld en nog steeds onduidelijk. Deze langdurende onduidelijkheid kan het vertrouwen beïnvloeden die de partijen hebben in het project.

Er zijn verschillende meningen over het vervolg mocht deze subsidie niet doorgaan. Het Greijdanus en Windesheim geven aan dat het beter is om dan te stoppen met het project, de overheid wil kijken welke mogelijkheden er zijn om draagvlak te creëren. Op dit punt zitten de partijen niet op een lijn.

Daarnaast is er de SDE-regeling.

Zonder deze regeling is het niet interessant voor bedrijven om in te stappen omdat de terugverdientijd dan te lang is, maar de SDE-regeling zelf vraagt wel om zekerheid van warmte afzet voor de verstrekking van deze regeling. Dit staat lijnrecht tegenover elkaar en verklaart waarom er een focus ligt op het vinden van afnemers. Het hele project kon wel eens niet door gaan als de subsidies er niet komen.

Vanwege beperkte gelden zijn al in een vroeg stadium stappen ondernomen om de subsidies aan te vragen, qua financiering wordt er wel verder vooruit gekeken. Tegelijkertijd zijn de subsidies alleen gericht op geothermie, dit limiteert de opties.

De boringsvrije zone en het drinkwaterbeschermingsgebied zijn de grootste ondergrondse factoren die spelen, wetgeving hiervoor is streng en op dit moment

iets wat beperkingen oplegde om deze keuze te maken. De omgevingsverordening en opsporingsvergunning zijn twee belangrijke documenten die het boren en de uitvoering van het project mogelijk moeten maken. Ook met betrekking tot drinkwater en de boringsvrije zone. Geothermie kan nu niet i.v.m. de omgevingsverordening, als er iets veranderd in de verordening moet je je beleid aanpassen. Dit beleid zal voor heel Overijssel gelden en later misschien ook Nederland. Hier moet rekening mee worden gehouden tijdens de verslaglegging hier van. Dit zou (mocht dit voorkomen) nog onderzocht moeten worden.

(vit) Het feitenonderzoek in het technische traject kan twee uitkomsten hebben, of de risico's zijn te overzien, beheersbaar en het kan. Of het is niet duidelijk genoeg en er wordt vanaf gezien.

Drinkwater

(prov, gem, vit, win, greij) In Hanzeland geldt een boringsvrije zone en ligt er een grondwaterbeschermingsgebied. Deze twee gebieden vormen een obstakel voor het uitvoeren van geothermie. Wellicht moet uitgeweken worden naar alternatieve locaties

Interne politiek Windesheim en Greijdanus

(win, greij) Op Windesheim is er ook een bestuur welke het beleid hanteert, hiervan vertrekken bepaalde leden binnenkort. Dit kan de focus van het beleid verschuiven en voor knelpunten zorgen. Windesheim is een onderwijsinstelling en kunnen investeren in de campus als de kosten verantwoord zijn. Buiten de campus investeren of als er een commercieel tintje aan zit kan lastig worden, dan krijg je de discussie over publiek of privaat. Het Greijdanus heeft net als Windesheim ook een bestuur en krijgt met soortgelijke keuzes te maken, net als bij de provincie moeten ook deze twee partijen zich kunnen verantwoorden.

Dit project is aantrekkelijk voor het Greijdanus omdat de overheid er veel geld in wil gaan investeren. Windturbines of zonnepanelen zou meer een eigen investering zijn. De onderwijsinstelling krijgt niet genoeg geld om overal in mee te gaan maar de overheid verwacht wel duurzaamheidsmaatregelen. Hierom moeten er keuzes gemaakt worden. Het Greijdanus wil wel meedoen, maar hun core-business is onderwijs dus het moet niet te ingewikkeld worden. Voor het vervolgetraject zullen de scholen ook nergens instappen waar ze niets kunnen verantwoorden.

zou een boring worden afgewezen. Het beleid zal dan aangepast moeten worden, dit is een langdurig proces. Er is aangegeven dat geothermie niet de makkelijkste weg is, wellicht zijn er nog achterliggende gedachten naast verduurzaming om hiervoor te kiezen. Deze zijn in ieder geval niet naar voren gekomen tijdens de interviews.

In het technische traject wordt gekeken naar het effect van boringen op de drinkwatervoorziening. Dit kan in de toekomst bijdragen aan het sneller vinden van de juiste informatie en het maken van goede afwegingen.

De boringsvrije zone en drinkwaterwinning Engelse werk zijn obstakels die geothermie in de weg staan, er wordt rekening mee gehouden in de vorm van onderzoek naar mogelijkheden binnen deze zones. Er wordt gesproken over alternatieve locaties zonder regels maar tot noch toe zijn deze alleen in de verkenningfase bekeken.

Naast de politiek die speelt bij de overheden is er ook nog het interne beleid en de politiek bij andere partijen. Als dit beleid door omstandigheden verandert kunnen de interesses ergens anders komen te liggen. Als Windesheim en Greijdanus zouden wegvallen zal er op gekeken moeten worden naar anderen om deze plekken in te nemen. Tijd speelt hierin ook een rol, ontwikkelingen in duurzame oplossingen gaan gewoon door. Hoe langer iets duurt hoe groter de kans dat er een betere optie voorbij komt. Uiteindelijk zijn het Greijdanus en Windesheim ook gewoon afnemers en gaat het erom welke oplossing het meeste oplevert.

8 **Beeld t.o.v. de besluitvormingsfase op dit moment**

(prov, gem, en) Alle stappen die genomen worden en nog gepland staan voor de toekomst zullen leiden tot een goede besluitvorming, er is breed gekeken.

Niemand heeft oogkleppen op gehad en zich alleen gericht op geothermie. Alle mitsen en maren zijn meegenomen en afgewogen tegenover elkaar, dit zal leiden tot een goede oplossing. Er is een compleet beeld over alle kansen en belemmeringen die er spelen.

(gem) Er is zeker goed rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en alle spelende factoren, dit wel alleen in het kader van de energietransitie.

(win, greij) Of alle dimensies van de ruimte zijn meegenomen is niet bekend, dit is meer een taak voor de gemeente en provincie. Er is wel het idee dat er een compleet beeld is over de kansen, belemmeringen en oplossingen die tot een besluit moeten leiden voor geothermie. Of er een compleet beeld is over het hele gebied en wat daar alle mogelijkheden zijn is niet duidelijk voor Windesheim. Om een goede afweging te kunnen maken is er nog veel meer informatie nodig.

(vit) Er is goed rekening gehouden met de verschillende dimensies van de ruimte. In het geval van drinkwater heb je altijd te doen met invloeden van de ondergrond op de bovengrond en vice versa. Hier moet altijd naar gekeken worden en dit gebeurt ook in het technische traject. Het proces is goed ingericht, er zijn mensen van verschillende instanties bij betrokken die heel veel kennis hebben. Hierdoor zal er een goed overwogen besluit gemaakt kunnen worden.

Onzekerheden

(prov, gem) Er moeten nog veel keuzes gemaakt worden over wat allemaal kan en mag, de politiek is op dit moment volop bezig met vraagstukken in de ondergrond. Mocht het op de ene locatie niet kunnen dan zullen er toch mogelijke andere locaties of oplossingen moeten worden overwogen. Er moet nog veel onderzocht worden, hoeveel tijd dit in beslag zal nemen is niet duidelijk. Er kunnen zich altijd onverwachte dingen voordoen. Er is wel de indruk dat er tot een goed overwogen besluit is gekomen.

(win, greij) Er wordt wel vermoed dat er met alle aspecten van de ruimte en andere ontwikkelingen rekening is gehouden, maar hier zijn ze niet zeker van. Dit is meer een taak voor de gemeente en provincie. Om een goede afweging te kunnen maken is er nog veel meer informatie nodig over mogelijkheden, risico's, kansen, etc. Dit moet allemaal eerst uitgezocht worden willen de scholen meedoen.

Voor de echte besluitvorming is het nog te vroeg in het project, maar er zijn al wel bepaalde keuzes gemaakt en onderzoeken gedaan en ingepland. Er is inderdaad breed gekeken naar kansen en belemmeringen, er wordt nog onderzoek gedaan naar o.a. risico's en er is zowel boven als ondergronds gekeken. Dit geldt in ieder geval in het opzicht van geothermie, naar andere mogelijkheden is wel gekeken maar uit de opgehaalde informatie blijkt dat dit vluchtig en niet heel gedetailleerd is gebeurt.

Het technische traject is zelfs specifiek gericht op geothermie en de mogelijkheden, dit is niet perse slecht en kan bijdragen aan de ontwikkeling van nieuwe technieken en mogelijkheden op het gebied van verduurzaming. Maar er is geen traject ingezet om grondig andere mogelijkheden te onderzoeken, of verbindingen te leggen.

Ondanks dat er een aantal keren is gezegd dat er breed gekeken is en er geen tunnelvisie/oogkleppen waren geweest t.o.v. geothermie voert deze oplossing toch de boventoon in dit traject tot nu toe.

Er is nog geen zekerheid over of geothermie er überhaupt gaat komen en op welke plek. Voordat alle partijen volledig in het project stappen moet er nog veel gebeuren. Het is ook niet voor iedereen even duidelijk of er een compleet beeld is over het gebied en wat de mogelijkheden zijn tussen de verschillende projecten (van bijvoorbeeld de spoorzone).

Wat opvalt is dat pas als blijkt dat geothermie niet op de gewenste locatie toepasbaar is er pas andere oplossingen in beeld komen. Dit had wellicht eerder gekund.

Het Greijdanus heeft een paar jaar geleden met subsidie van de provincie nieuwe ketels aangeschaft. Deelname aan het geothermie project betekent dat deze weer vervangen worden. Hoe dit zich tot elkaar verhoudt is nog niet duidelijk. Dit is ook een belangrijke factor voor in ieder geval één partij om niet of wel mee te gaan in het verdere traject. Voor Windesheim geldt eenzelfde principe, als er te veel onduidelikheden of risico's zijn gaan zij niet mee in het verdere traject. Er is geen rekening gehouden met partijen die mogelijk afhaken na het vooronderzoek.

Of geothermie de beste oplossing blijkt is ook onzeker, ontwikkelingen gaan snel en geothermie is een langdurig proces. Het vooronderzoek kan veel tijd in beslag

(greij) Het Greijdanus heeft een paar jaar geleden met subsidie van de provincie nieuwe ketels gekregen, is dit een desinvestering geweest of kan dit opgenomen worden in het warmtenet? De verhouding tussen de investering in de ketels en het geothermie project zijn nog niet duidelijk,

(greij) Het proces duurt nu al erg lang en als het nog een aantal jaren duurt kunnen ze misschien beter ergens anders op inzetten. De politiek kan niet sneller werken, maar nieuwe technieken blijven komen. Het is in dit proces een beetje een 'aldoende leert men' methode, er hangen nog heel veel subprojecten aan vast. Sommige ontwikkelingen gaan zo snel dat het voor kan komen dat volgend jaar misschien wel windturbines een aantrekkelijkere optie zijn om in te investeren.

9. **Suggesties en aandachtspunten aangedragen door partijen**

(en) Voor het verhogen van de slagingskans zou het goed zijn als andere stakeholders een actievare rol spelen in het contacteren van andere partijen die kunnen bijdragen aan een grotere warmtevraag. Laat iedereen andere partijen aanspreken en stimuleren om ook aan te sluiten bij dit soort initiatieven.

(gem, greij) Het is nog niet duidelijk of iets anders aangepakt had moeten worden of dat er een betere techniek toegepast had kunnen worden.

(greij) Als gebruiker moet er misschien ook aan de voorkant beter naar de vraagstelling gekeken worden en er voor zorgen dat er in de subopdrachten ook breder gekeken wordt en goed wordt nagedacht. Misschien ben je aan de ene kant heel duurzaam bezig maar op een ander gebied totaal niet.

(win) In een ander energietraject heeft Windesheim eerst een marktverkenning gedaan, dan weet je beter wat je kan verwachten en waar er knelpunten zijn. Er kan nog gekeken worden naar de structuur van afstemming, sommige gesprekken zijn niet relevant om bij te zitten voor alle partijen.

(greij) Er zijn subsidies voor zonnepanelen, windturbines, etc. het haakt allemaal op elkaar in maar er is vanuit de provincie geen integraal plan hiervoor. Het zou fijn zijn als hier ook iets voor komt, wat kan je kiezen en wat betekent dit voor mij.

(vit) De provincie Overijssel zou in dit soort processen actief betrokken moeten zijn en een leidende rol gaan spelen.

nemen, misschien haken partijen tegen de tijd dat alles onderzocht is af omdat er een geschiktere oplossing is die direct uitgevoerd kan worden. Op dit moment wordt er in ieder geval door de gemeente gesteld dat het de meest duurzame oplossing is.

Door partijen een actievare rol te geven en mee te laten zoeken naar mogelijke andere deelnemers kan het draagvlak van dergelijke projecten vergroot worden. Als afnemers/gebruikers zelf ook kijken naar de verschillende vragen die een dergelijk project met zich meebrengt kan dit helpen om nieuwe inzichten op te doen en op die manier gericht te werken.

De structuur en afstemming bij dit soort projecten is lastig, welke partij is waarin geïnteresseerd en hoe kunnen partijen enthousiaster en actiever worden? Een (bijvoorbeeld) website of platform waarop alle mogelijk subsidies voor hernieuwbare energie en duurzame maatregelen zijn vastgelegd kan partijen en mensen helpen om gemakkelijk en snel te bekijken wat de gunstigste oplossing is. Dit kan aansporen tot meer initiatief vanuit de markt en particulieren zelf.

In dit specifieke traject is het een goede zaak dat de provincie Overijssel zelf actief betrokken is en het project samen met de gemeente begeleid, er zitten zoveel factoren aan verbonden dat een marktpartij zoiets niet uit zichzelf zou kunnen realiseren.

TABEL 2 - UITWERKING CASE HANZELAND

UITWERKING CASE RIVIERENWIJK

SV per indicator	Reflectie
1 Primaire opgave (gem, kop) Het principe voor de gemeente was de woningvoorraad te veranderen zodat die beter paste bij de opbouw van de bevolking, maar ook om slechte stukken te vernieuwen. Het imago van de wijk zou ook verbeterd worden en er zou een gevarieerdere groep bewoners komen. (gem) Het enige waar aan gehouden wordt is de sloop van 485 woningen en dat er 225 sociale huurwoningen teruggebouwd worden. De rest van de 485 woningen is flexibel in te delen. (ren) De Rivierenwijk was aangewezen als een van de vogelaarwijken, daarop is besloten om de wijk te herstructureren. De herstructurering is vooral veroorzaakt vanuit het sociale aspect, de woningen waren tevens economisch en technisch afgeschreven.	<i>De maatschappelijke opgaven hier zijn er 2, namelijk woningbouw en sociale verbetering. Door meerdere opgaven tegelijkertijd aan te pakken en te combineren ontstaat er een grotere reikwijdte om meerdere problemen tegelijkertijd te verhelpen.</i>
2 Verbinding met andere opgaven (kop, gem) Het oorspronkelijke plan was het hele gebied bekijken en dan gaan bouwen, dit is later teruggebracht naar deelprojecten. De haalbaarheid van de plannen is vergroot door niet meer alles aan elkaar te koppelen maar losse projecten te formuleren en realistische afspraken te maken. Ook in verband met de recessie van Rentrete zelf destijds en in Nederland. (gem) De herstructurering van Rivierenwijk zelf is meer een integrale aanpak waarin je ook de buitenruimte doet. Wegenstructuur, parken, voorzieningenniveau, de woningen en daarnaast ook een sociaal programma welke helpt met onderwijs, bewegen, werk, etc. Scherf drie grenst bijv. weer aan het gezondheidscentrum en het buurthuis. Dit vraagt erom dat je verbindingen gaat leggen. (kop) Er zit duurzaamheid in het plan, ze wilden eigenlijk meer hier aan doen. Maar omdat de huizen anders te duur zouden worden is dit iets teruggedraaid om de huurprijzen lager te houden. (gem, ren, kop) Door de hele wijk ligt een kindlint, dit is een langzaam verkeersroute. Het is een route die alle voorzieningen in de wijk verbindt met elkaar. Deze zorgt ervoor dat je fietsend en/of lopend langs alle voorzieningen kan.	<i>De herstructurering zet zwaar in op het vernieuwen en sociaal verbeteren van de wijk. Er is weinig ingezet op het verduurzamen van de wijk en inzetten van hernieuwbare energie, de huurprijzen zouden dan te hoog worden. Er bestaan al een aantal financiële constructies (bijv. esco-constructie of energieleningen) die hierbij helpen. Hier had en kan nog steeds naar gekeken worden.</i> <i>Er zijn verbindingen tussen maatschappelijke opgaven gelegd als mobiliteit, woningbouw en sociale cohesie.</i> <i>Het oorspronkelijke plan wilde zoveel dingen met elkaar koppelen dat het niet meer haalbaar was, daarom werd het uiteindelijk opgedeeld. De 3D-benadering van de ruimte vraagt eveneens om een brede blik. Zou een grote herstructurering te complex kunnen zijn voor een 3D-benadering?</i>

(ren, kop) In het plan is er ook voor gezorgd dat er samenhang is tussen de bebouwing, de wijken mogen verschillen maar niet compleet anders zijn.

3 **Het speelveld**

(ren, kop) De kopgroep, de gemeente en Rentree zijn de hoofdspelers. Het plan voor de herstructurering is vooral door deze partijen opgesteld.

(gem) De gemeente Deventer zorgt ervoor dat het proces en de afstemming tussen de verschillende projecten goed verloopt (procesmanager).

(gem) Rentree is in principe opdrachtgever voor de gemeente, de rekening en het risico ligt bij Rentree.

(gem, kop) De kopgroep bewaakt de bewonersparticipatie, handhaaft gemaakte afspraken en is klankbordgroep/adviseur voor bewoners.

(gem) De kopgroep heeft een procesrol en geen inhoudelijke rol.

(ren) Uiteindelijk moet de kar getrokken worden door de gemeente en corporatie. Dat is ook niet erg want dit zijn de professionele partijen en dat is ook hun taak.

(ren, kop) Rentree, de gemeente Deventer en de bewoners kopgroep waren alle drie vanaf het begin betrokken bij het maken van de plannen voor scherf drie van de herstructurering van de Rivierenwijk.

(ren) Het waterschap heeft betrokkenheid gehad bij het plan, zij hebben nadrukkelijk meegedacht bij alle waterhuishoudkundige oplossingen die bedacht werden. Bij het stedenbouwkundig plan heeft het waterschap niet aan tafel gezeten maar werden de plannen van de gemeente gecontroleerd door het waterschap.

Algemene belanghebbenden

(gem, ren) Naast deze drie partijen zijn er natuurlijk veel meer betrokken partijen actief bij de plannen, schooldirecteuren, de wijkmanager, aannemers, nutsbedrijven, etc. maar Rentree, de gemeente en de kopgroep houden zich echt bezig met de wijkvernieuwing.

(ren) In de uitvoering zijn nutsbedrijven een van de eerste partijen die worden benaderd, die moeten als eerste vernieuwingen aanleggen voordat er verder gewerkt kan worden. Zij

Opvallend is dat het waterschap alleen een controlerende functie heeft. De oplossingen zelf werden aangedragen door een expert bij de gemeente. Het waterschap is juist een partij die veel kennis in huis heeft om een goede bijdrage te leveren aan waterhuishoudkundige oplossingen. Wellicht zijn er kansen gemist door het waterschap niet mee te nemen in het ontwerp (Zie de extra notitie onder deze tabel voor meer informatie).

Alle partijen waren vanaf het begin van het proces voor de ontwikkeling van scherf drie betrokken. Er zijn maar drie grote spelers en binnen die drie bepalen de gemeente en Rentree voor het grootste gedeelte hoe er invulling wordt gegeven aan de wijk en wat er allemaal wel of niet wordt meegenomen. Dit kan het proces versnellen, maar omdat er een beperkt aantal partijen actief is kunnen ook de benutte mogelijkheden en kansen beperkt blijven. Door een breder scala aan partijen aan de voorkant te betrekken bij een groot project als deze kunnen er veel meer inzichten ontstaan.

Wat opvalt is dat voornamelijk de drie hoofdrolspelers zich bezighouden met de wijkvernieuwing. Een schooldirecteur zou mogelijk een hele goede bijdrage kunnen leveren aan het kindlint (zie oplossingen).

leggen eigenlijk de basis voor het bovengrondse deel.

Intern speelveld

(ren) Binnen de gemeente zijn er natuurlijk heel veel afdelingen die ook allemaal met dit plan te maken hebben zoals energie, water en infrastructuur.

(gem) Er is een beheergroep die de plannen voor de openbare ruimte toetst op de eisen gesteld in het inrichtingsplan. Hierin zitten toezichthouders voor vergunningen, stedenbouwkundigen, waterexperts, etc. in.

(kop) Voor voorzieningen zoals de Amstellaan zijn niet alleen Rentree, de gemeente Deventer en de kopgroep nodig, hier zijn ook de provincie Overijssel en het Rijk bij betrokken, er zijn ook een aantal ministers langsgekomen.

(gem) Een doelstelling van een corporatie is anders dan die van een gemeente maar samen proberen ze er het beste uit te halen en er wordt rekening gehouden met elkaars verantwoordelijkheden.

Opzoeken kansen & belemmeringen

(gem) De kopgroep doet geen onderzoek naar kansen en belemmeringen naar bijv. archeologie of waterhuishouding, dit doen de gemeente Deventer en Rentree samen.

(ren) De kopgroep heeft veel nagedacht over bijvoorbeeld speelvoorzieningen, waar laag te bouwen en waar hoog te bouwen, hierin heeft de kopgroep vanaf het begin veel in meegedacht.

(ren) Er was niet één partij die er uitsprong qua activiteit bij het opzoeken naar kansen en belemmeringen. Afhankelijk van de organisatie is er vanaf verschillende invalshoeken gekeken naar kansen & belemmeringen.

Vooronderzoek

(gem, ren, kop) De afspraken uit 2011 zijn gebaseerd op een stedenbouwkundig raamwerk dit plan is opgebouwd uit verschillende onderzoeken over o.a. de woningvoorraad, wegenstructuur, welke voorzieningen je wilt en hoe je deze verbindt met de hele wijk. Dit plan heeft de basis gelegd voor de uiteindelijke herstructurering. In het stedenbouwkundig plan is gekeken naar bestaande stratenpatronen, nieuwe stratenpatronen, riolering, etc. als dit klaar is kan gekeken worden naar saneringen, milieucirkels, fijnstof, etc.

Het lijkt erop dat er een goede samenwerking is tussen de verschillende afdelingen binnen de gemeente. Andere overheidsinstanties waren alleen betrokken bij het plan voor de Amstellaan

Kansen en belemmeringen zijn door alle partijen opgezocht, wel had iedere partij een andere invalshoek qua kansen en belemmeringen. Dit zorgt aan de ene kant voor een verscheidenheid aan inzichten, aan de andere kant heeft elke partij een afgebakend gebied gecreëerd waarbinnen is gezocht.

Wellicht kan een bewonersgroep ook kansen of belemmeringen vinden in de wegenstructuur die door de andere partijen zijn gemist of heeft een gemeente ook inzichten over waar een speelvoorziening moet komen.

Het plan en de afspraken zijn veelal volgens een standaardprocedure gemaakt en in werking gezet. Er is gekeken naar wat er veranderd moest worden en welke nieuwe voorzieningen er nodig waren en vervolgens zijn de bijbehorende onderzoeken i.v.m. geluidshinder, bodemvervuiling, etc. uitgevoerd.

Maar leidt het volgen van de standaardprocedure automatisch tot een brede benadering? Zo is er nergens specifiek uitgewijd over verduurzaming of het inzetten van hernieuwbare energie. Beperken van de energievraag zal

(kop) De kopgroep had een organisatie ingehuurd om keukentafelgesprekken te voeren met groepen bewoners. Uit deze gesprekken zijn punten gekomen waarop de bewoners hun nieuwe wijk graag wilden zien. Die uitgangspunten zijn steeds gebruikt door de kopgroep om de plannen waarmee de corporatie of de gemeente kwamen te toetsen.

(ren, kop) Er is vooronderzoek gedaan naar risico's en feiten die spelen of kunnen spelen in Rivierenwijk, bijv. op plekken waar vroeger een benzinestation zat. Dit valt ook onder het kopje vooronderzoek. Je moet dit soort onderzoeken doen maar je wilt het ook zelf doen, als je dit niet doet en je komt iets tegen kan dit aanzienlijke kosten met zich meebrengen.

(kop) De kopgroep heeft zelf een keer een architectenbureau in de hand genomen om te kijken hoe de Amstellaan het beste aangepakt kon worden. De gemeente en Rentree hadden hier al plannen voor, uiteindelijk is het een mix geworden van alle plannen samen.

ongetwijfeld in de labels van de nieuwe huizen zitten, maar of er veel verder is gekeken dan dat is niet bekend.

Wat opvalt is dat de kopgroep ook zelf andere partijen heeft ingezet om iets voor elkaar te krijgen, zo was er discussie over de Amstellaan dus heeft de kopgroep zelf actie ondernomen en bijgedragen aan de plannen van de gemeente en Rentree. Als de kopgroep vanaf de start was gevraagd om mee te helpen bij het maken van de plannen hadden zij wellicht meer invloed kunnen hebben. Nu is er via input aan een architectenbureau een plan uitgerold voor de kopgroep, deze input had ook rechtstreeks naar de gemeente en Rentree gekund als de kopgroep een meer invloedrijke rol had gehad.

4 **Oplossingen**

(ren, kop) De Rivierenwijk bestond eigenlijk uit de rivierenbuurt en de deltabuurt, deze zijn met elkaar verbonden. Vroeger liep de Amstellaan hier dwars doorheen, tegenwoordig kan je er onderdoor of overheen om naar de andere kant te komen. Dit is bewust gedaan om de twee wijkdelen met elkaar te verbinden en zodat de schoolgaande kinderen veilig kunnen reizen. De Amstellaan is er niet alleen voor de buurt, dit is echt een stedelijke opgave die er voor moet zorgen dat de doorstroming van verkeer beter wordt.

(kop) Er is een tunnel aangelegd naar het ziekenhuis. De bewoners hadden €300.000 participatiegelden gekregen. Die hebben zij voor een groot deel ingezet voor de realisatie van deze tunnel. Er zijn door bewoners acties gevoerd en mede hierdoor is de tunnel er gekomen.

(ren) Er is uitvoerig gekeken naar een eventueel warmtenet en of het bestaande warmtenet in Deventer mogelijk uitgebreid kon worden naar de wijk. Er is gekozen om dit niet te doen en er zijn ketels in de woningen gekomen. Voor de individuele bewoner komt het erop neer dat het eigenlijk niet gunstig is om op zo'n warmtenet aangesloten te zijn. Bewoners moeten zelf ervaren dat als je minder stookt je minder betaald. Bij een warmtenet is dit niet van toepassing.

(kop) Er is een sociaal programma opgesteld voor de wijk waarin o.a. goedkope leningen

Opvallend is dat de kopgroep een bedrag toegezegd heeft gekregen om ook zelf deel te kunnen nemen bij ontwikkelingen. Ondanks dit moest er om het tunneltje naar het ziekenhuis te realiseren alsnog actie worden gevoerd. Het geld hiervoor had de kopgroep, maar dit was schijnbaar niet genoeg en er moest bewezen worden dat dit echt een belangrijk punt was voor de bewoners.

Er is gekozen voor individuele ketels in de woningen, met individuele ketels wordt betaald naarmate het verbruik hoger of lager ligt. Misschien is dit een goede insteek, creëer eerst bewustwording bij de mensen voor er allerlei maatregelen worden toegepast. Daarnaast zijn de ketels van het warmtenet gewoon gasgestookt, dus verduurzaming is hier niet aan de orde.

Het brede sociale programma dat op is gepakt met de herstructurering helpt de bewoners ook zich bewust te worden van de wijk en dat zij degenen zijn die er voor kunnen zorgen dat het prettig, veilig, schoon en heel blijft in de wijk. De vraag is alleen of er als de wijk helemaal af is nog steeds zoveel aandacht is voor de bewoners en of er specifiek hiervoor aan nazorg is gedacht.

De herstructurering omvat bovengrondse, ondergrondse en sociale ingrepen, het is een omvangrijk project en om die reden ingedeeld in deelprojecten. Eigendomssituaties konden soms voor problemen zorgen doordat mensen hun bezit niet wilden verkopen voor de ontwikkeling van de wijk, een brede benadering

zitten om appartementen op te knappen (Delta deals), één gemengde school waarin alle culturen samen komen in plaats van twee aparte, een wijkcentrum, proberen mensen aan het werk te krijgen, veiligheid, etc. op het programma staan. De Delta deals zijn bedoeld om te kijken hoe de bewoners met elkaar de wijk schoon, heel en veilig houden.

(ren) In de rivierenwijk is er voor gekozen om het stratenpatroon grotendeels te doorbreken, deze zijn compleet gesaneerd en alle nutsvoorzieningen zijn ook tegelijkertijd aangepakt. Glasvezel is aangelegd, rioleringen en kabels & leidingen zijn vernieuwd. Er is bezit opgekocht om te slopen of om te vormen.

(ren) In sommige gevallen kon bezit niet opgekocht worden omdat eigenaren het niet wilden verkopen. Dan werd er omheen gewerkt/gebouwd. Er is veel gedaan om plannen mogelijk te maken, maar niet tegen elke prijs. Er is binnen bepaalde grenzen gewerkt, ook financieel gezien.

(kop) Er is veel naar de markt gekeken naar het type woningen dat nodig was, sommige oorspronkelijke bewoners wilden terugkeren naar de wijk maar konden dit niet omdat de huur hoger lag. Hierom worden er een aantal kleinere woningen gebouwd zodat zij wel terug kunnen komen.

Meenemen van bestaande gebiedsfactoren

(ren) Het is een goed idee om in processen bestaande gebiedsfactoren even links te laten liggen bij het bedenken van oplossingen en deze later in één keer mee te nemen in de afwegingsfase. per probleem kijken kost te veel tijd. Het verschilt wel (op basis van de betrokken partijen), per situatie hoe je er tegen aan kijkt

(gem) Het is geen goed idee om bestaande gebiedsfactoren los te laten bij het bedenken van oplossingen, alles gebeurt in een bepaalde volgorde. Je hebt een soort projectvolgorde, je begint met een initiatief fase, dan krijg je de definitiefase, ontwerpfase, etc. Je moet aan de voorkant eerst alle aspecten die meetellen bij zo'n initiatief in beeld hebben. De vraag is niet zozeer relevant voor de gemeente, Rentree houdt zich bezig met oplossingen op detailniveau, bijv. duurzaamheids aspecten.

Verschillen theorie met praktijk

(kop) De gemeente en Rentree doen wel wat met de opmerkingen, verbetervoorstellen, etc. die de kopgroep en/of bewoners aandragen. Maar dit kan niet altijd i.v.m. kosten of tegenstrijdige belangen.

kan dus ook belemmerd worden door factoren die oncontroleerbaar zijn. Hierbij speelt geld een grote rol.

Het verschil in mening over het meenemen van bestaande gebiedsfactoren is voor een deel te verklaren door de verschillende rollen die de gemeente en Rentree hebben. De gemeente geeft aan het geen goed idee te vinden, maar uit de antwoorden blijkt dat de gemeente juist wel aan de voorkant alles eerst in beeld wil hebben. Wellicht was de vraagstelling hier niet goed geformuleerd.

De kopgroep van bewoners hield zich hier niet mee bezig.

De opmerkingen van de kopgroep worden soms afgewezen maar wat zijn in zo'n geval de alternatieven? En worden deze ook weer met de kopgroep overlegd? Kosten spelen ook hier weer een rol.

Opvallend is dat er uitdrukkelijk wordt gezegd dat er in sommige gevallen meer belang is bij het afstemmen van veiligheidsplannen op een grote winkelketen die

(kop)Soms gelden de belangen van een grote winkel sterker dan de praktische inzichten van bewoners over wat veilig is. Er is soms nog wel onduidelijkheid over de veiligheidsnormen, tussen wat de experts bij de gemeente hanteren en de bewoners als veilig ervaren in de praktijk. Soms zie je dat iets wat op de tekentafel getekend is er in de praktijk er anders uit ziet.

(kop)De kopgroep merkt dat er echt invloed is op de plannen door direct omwonenden en betrokkenen. Niet op het grote geheel (de hoeveelheid woningen, etc.). Maar wel op de beleving en wat voor voorzieningen moeten er komen.

5 Toekomstbeeld

(gem)Continuïteit is belangrijk, de contactpersoon bij de gemeente Deventer zit er al vanaf 2012 op en hoopt tot 2018 aan te blijven zodat ook het lange termijn perspectief gewaarborgd blijft. *“je moet geen sprinter zijn maar je loopt een marathon”* Als iemand anders het zou overnemen kunnen de basisprincipes en uitgangspunten verloren gaan.

(gem, kop)Er wordt veel rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen met het oog op toekomstige ontwikkelingen, het verschil in woningtype werd aangepast naar de vraag vanuit markt. Er worden steeds kleine stukken gepakt van 40 á 50 woningen.

(ren)Er wordt op het tijdsaspect gelet bij verkeersstromen met oog op de nieuwe bebouwing. De nieuwe situatie betreft infrastructuur binnen de wijk is aangepast aan de nieuwe situatie van de wijk. De wegen liggen er langer en blijven er ook langer liggen dan de woningen, de bewoners wisselen nog weer sneller. Hier kan je niet altijd op inspelen maar er wordt wel op geanticipeerd.

(ren)Er wordt wat betreft nutsvoorzieningen wel rekening gehouden met toekomstige plannen, deze liggen in de openbare ruimte en moeten min of meer wel toegankelijk zijn. Dit is wel het belangrijkste waar je op moet letten.

(kop)Een deel van de bewoners is niet tevreden over de wijkverbindingen zoals ze nu zijn. De plannen voor betreffende verbinding komen uit 2012 en worden als achterhaald beschouwd.

Nazorg en evaluatie

(ren) Er wordt regelmatig teruggeblikt, het stedenbouwkundig plan is voor een deel van de wijk gemaakt. Straks wordt er weer een nieuw deel ontwikkelt en daar wordt ook de kennis meegenomen van dit deel (scherf 3) van de herstructurering..

zich wil vestigen dan op praktische inzichten van bewoners. Betekent dit dat grote winkelketens meer invloed hebben op een gedeelte van de wijk dan de bewoners zelf bij het aandragen van oplossingen? Dit blijft onduidelijk.

Er wordt aangegeven dat dezelfde persoon tijdens het gehele traject aan zou moeten blijven als procesmanager zodat het lange termijnperspectief blijft gewaarborgd. Dit is misschien zo, maar wellicht zou er af en toe een fris inzicht kunnen komen van iemand die buiten het project staat. Er hoeft niet perse een “wisseling van de wacht” te komen, maar gebruik van andere invalshoeken kan voor nieuwe kansen zorgen. Ook wordt er vanuit gegaan dat de basisprincipes en uitgangspunten gewoon vastgelegd zijn, waarom zouden deze verloren kunnen gaan als iemand het onverhoopt zou(moeten) overnemen?

De flexibiliteit in de woningen zit in het tussentijds aanpassen van de woningtypen naar de vraag vanuit de markt.

Wat opvalt is dat de toegankelijkheid van nutsvoorzieningen als het belangrijkste punt wordt gezien om rekening mee te houden voor de toekomst. Op deze manier is de ondergrond vooral meegenomen in dit project.

Een ander punt is dat de bewoners nu al niet tevreden zijn met een verbinding uit 2012, het is niet bekend waar het specifiek over gaat. Dit geeft goed weer hoe snel ontwikkelingen gaan en dat je onmogelijke overal rekening mee kunt houden.

De nazorg is volgens de standaardregelingen van de gemeente Deventer geregeld, Rentree draagt zorg voor de woningen en de gemeente voor de openbare ruimte. De vraag die blijft hangen is of de bewoners zelf ook nazorg krijgen als alles af is gerond i.v.m. het sociale programma.

(ren) Rentree legt openbare ruimte aan als het in hun plan valt, maar de gemeente gaat het onderhouden. Dit wordt overlegd tot op een gedetailleerd niveau, kan je er goed grasmaaien, waar komt straatverlichting, parkeerterreinen openbaar of niet openbaar, etc.

Politiek

(gem) Politiek gezien veranderd er bij deze wijkvernieuwing niet zo heel veel, de afspraken die er zijn worden uitgevoerd en deze zijn sinds 2011 niet meer heel erg veranderd, de flexibiliteit zit hem in de uitvoering.

(kop) Politiek gezien is er gebruik gemaakt van de bewoners en hun kracht door de partijen. Als er vertraging ontstond werd er gevraagd of de bewoners een actie wilden ondernemen om te laten zien dat er wat moest gebeuren. Zo werd dan het laatste zetje gegeven.

De bewoners hebben bijgedragen aan het versnellen van de realisatie door de politiek te beïnvloeden met acties.

6 Informatieverzameling

(gem, ren, kop) Standaardrisico's zijn allemaal meegenomen in het onderzoek, archeologie, milieu/geluidszones, verontreiniging, etc. Dit wordt allemaal in kaart gebracht voor je een stedenbouwkundig plan gaat maken. De informatie en de mogelijkheden boven- en ondergronds waren in grote lijnen wel bekend. Er kunnen verrassingen komen uit het onderzoek, dit ligt vooral bij onbekende zaken als archeologie. De kopgroep houdt zich bezig met de belangen van de bewoners.

(kop) De kopgroep maakt al 12 jaar deel uit van het proces en weet precies wat er speelt binnen de wijk en dat de rol van de bewoner op onderdelen invloed kan hebben. De kopgroep heeft een aantal keren een deskundige in de hand genomen om te kijken hoe ze het beste en de meeste informatie en ideeën op konden halen bij bewoners zodat de wijk ook echt van hen werd. Bewoners kunnen niet altijd zien op een tekening dat een weg afgesloten wordt en dat er omgereden moet worden.

Overlegstructuur en informatiedeling

(ren, kop) Rentree, de gemeente en de kopgroep hebben allemaal ideeën en kansen gezien die met elkaar gedeeld werden in maandelijkse of 2-maandelijkse overleggen. Zo nodig werden plannen aangepast/geüpdate naar wat er nodig was in de wijk.

(gem) Eens in de 6 weken is er overleg met de kopgroep waarin de kopgroep zaken aan de gemeente en Rentree kan voorhouden die niet of juist wel goed lopen.

De gemeente Deventer en Rentree hebben gezorgd voor de benodigde informatie over het gebied zowel boven als ondergronds. De kopgroep heeft gebruik gemaakt van een deskundige om ook informatie op te halen over wat bewoners nu wilden. Het is goed dat er een derde partij is die zich op een totaal andere manier bezig houdt met het project. Niemand weet beter wat er in de wijk speelt dan de bewoners zelf, door de kopgroep in te zetten is er slim gebruik gemaakt van die kennis.

alle mogelijke middelen worden ingezet om te communiceren zowel tussen de partijen zelf als naar de bewoners en de buitenwereld toe. Aan overleggen is er geen gebrek. Alle partijen zijn tevreden over de samenwerking.

Wat opvalt is dat de kopgroep wordt geïnformeerd maar niet overal in meegenomen wordt om vooral tijdsverlies te voorkomen. De plannen die gebruikt gaan worden zijn uitgekozen door Rentree en de gemeente, de kopgroep kan

(gem) De gemaakte afspraken worden regelmatig besproken in een bestuurlijk overleg met de wethouder en de directeur van Rentree. Deze overleggen kunnen tot bijstelling van de plannen leiden.

(gem) Er zijn samen met Rentree vaste gebiedsoverleggen, er zijn intervisies geweest en elke woensdag heeft de gemeente bilateraal overleg met Rentree in het buurthuis waar alle projecten worden doorgesproken. Er wordt niet gewerkt vanuit een wij/zij perspectief maar vanuit een wij perspectief. De communicatie is erg open.

(gem) Er is een whatsapp-groep van mensen die actief zijn in en met de rivierenwijk, er is een website, er staat een webcam in de wijk die via de site gebruikt kan worden, vier keer per jaar komt er een nieuwsbrief uit en er zijn twitter en facebook accounts waar regelmatig op gepost wordt.

(ren) Er is volstrekte openheid tussen de gemeente Deventer en Rentree over de onderzoeksgegevens, ook richting externe partijen doet Rentree over het algemeen niet moeilijk over het delen van die informatie.

(ren) De kopgroep wordt wel op de hoogte gehouden maar die zullen niet alle afwegingen krijgen om iets wel of niet te gaan doen. Het zijn meer de uitkomsten van de afwegingen waarover ze in kennis worden gesteld en waarover wordt gepraat. Anders kan de uitvoering veel te lang gaan duren. Bij een prijsvraag bijv. werd het winnende plan voorgelegd aan de kopgroep en niet twee andere alternatieven er nog naast, anders ontstaan oeverloze discussies.

(kop) De plannen van de gemeente zijn altijd inzichtelijk, maar bij Rentree is niet altijd alle informatie even inzichtelijk, dit zit in hun bestuursbeleid en kan gewoon niet altijd. Wel wordt de kopgroep altijd betrokken bij alle plannen door de gemeente en Rentree. De kopgroep heeft informatie gekregen over de verschillende onderzoeken maar of ze alles hebben gekregen is niet helemaal duidelijk. Niet alles is even belangrijk omdat zij er vooral voor de bewoners zijn.

alleen op het uitgekozen plan reageren. De kopgroep heeft bij de Amstellaan wel bijgedragen aan het uiteindelijke plan dat gekozen werd, wellicht omdat dit op eigen initiatief was. Als de kopgroep meteen betrokken was bij het ontwerp van de Amstellaan hadden zij aan het begin input kunnen leveren bij het maken van de plannen. Tijd is een factor die een rol speelt bij het nemen van beslissingen en aan tijd zit ook weer geld verbonden. De rolverdeling tussen de partijen is niet gelijk en er is aangenomen dat een volledige samenwerking met de kopgroep meer tijd zou kosten en dus meer geld. Dit hoeft lang niet altijd zo te zijn.

Aan de andere kant liggen de interesses van verschillende partijen vaak niet op één lijn met elkaar. De kopgroep heeft van tevoren een duidelijke rol toegedeeld gekregen en heeft hiermee ingestemd. Hierin zou ook wat meer stimulatie en vertrouwen kunnen komen zodat er een meer gelijke verdeling komt van rollen.

7 **Gesloten overeenkomsten**

(gem, kop) De kopgroep is een procesrol toegedeeld tijdens dit traject en er is hiervoor een convenant afgesloten. Zij kunnen advies geven en zich laten horen als er iets gebeurt waar de bewoners het niet mee eens zijn. Verder is er een vergoedingsovereenkomst voor bewoners die noodgedwongen moesten verhuizen of later terug wilden keren naar de Rivierenwijk. De kopgroep wist dit te regelen, verhuizen brengt kosten met zich mee.

De kopgroep heeft als enige van de drie een rol waarin minder invloed op de plannen kan worden uitgeoefend. Opvallend is ook dat er in eerste instantie geen regeling werd opgesteld door de gemeente of Rentree om bewoners te compenseren in de verhuiskosten. De kopgroep is er voor de belangen van de bewoners, maar dit kan ook gezien worden als een stukje (na)zorg richting de bewoners toe.

Er wordt nog steeds gewerkt met de afspraken die aan het begin gemaakt zijn, met hier en daar en aanpassing naarmate de afspraak verouderd is. Hierin zitten ook afspraken voor woningtypen, etc.

Gelden

(gem) Rentree ontwikkelt de woningvlekken zelf en neemt hierbij ook de openbare ruimte mee, voor de openbare ruimte krijgt Rentree een bijdrage van de gemeente.

(ren) Als corporatie moet je rekening houden met de nieuwe wet en regelgeving, financieel is het voor Rentree ook een stuk minder geworden. Ze moeten het met minder geld doen, hierin zie je dat de woningen ook weer kleiner worden. Er blijft minder geld over om te investeren.

Beleid, regels en wetgeving

(gem) In 2002 is er een nota wonen van de gemeente vastgesteld waarin is vastgesteld om vernieuwing aan te brengen in o.a. Rivierenwijk. Een deel zou gesloopt worden en hier zouden ook andersoortige woningen voor terugkomen. Van 2005 tot 2010 is er een sociaal programma geweest, deze was voor de ontwikkeling van de bewoners, dit is behoorlijk fors ter hand genomen. Mede door subsidie vanuit het Rijk.

(gem, ren) Langs de Amstellaan is flink gesloopt, dit heeft te maken met uitstoot van fijnstof en geluidszones. Er worden bij de spoorbrug geen appartementen meer gebouwd i.v.m. externe veiligheid. Er is allerlei beleid wat invloed heeft op een dergelijk plan, parkeerbeleid, een veilige schoolomgeving, speelzones, archeologie, bodemgesteldheid, etc. juridisch gezien zit je soms ook nog met erfdienstbaarheid.

(ren) Politiek is soms subjectief, soms wil men perse hoogbouw hebben op de ene plek en op een andere juist niet. Er kan gevraagd worden om speciaal aandacht te hebben voor bepaalde bewonersgroepen (denk bijv. aan meer woningen voor jonge gezinnen).

Rentree ontwikkelt als corporatie ook de openbare ruimte met geld van de gemeente. Op deze manier hoeven er niet twee aparte partijen langs elkaar heen te werken en heeft Rentree de mogelijkheden om alles in één keer aan te pakken. De crisis en de eerdere plannen voor Rivierenwijk hebben Rentree financieel sterk geraakt waardoor ze zorgvuldiger om moeten gaan met geld. Aan de ene kant is dit positief omdat er beter nagedacht zal worden over beslissingen en er meerdere opties bekeken zullen worden. Aan de andere kant kunnen er geen grote investeringen gedaan worden op bijv. het gebied van duurzaamheid.

De invloeden van beleid, wet en regelgeving schijnen vooral door in het bestaande beleid en de gebruikelijke regels omtrent wonen, werken en verkeer gebaseerd op het geldende beleid.

De politiek kan wel degelijk invloed uitoefenen op dergelijke plannen, het is dus belangrijk om op de hoogte te blijven van wat er in de politiek speelt en hier vroegtijdig op in te spelen bij het maken van plannen. Inspelen op toekomstige politieke ontwikkelingen is gewenst.

8 Beeld t.o.v. de besluitvormingsfase op dit moment

(gem, ren, kop) Er is integraal gekeken naar het plan, er zijn een heleboel omgevingsfactoren en locatiespecifieke factoren die bepalen hoe het uiteindelijke plan en/of delen van het plan ontwikkelt worden. De kansen en belemmeringen, oplossingsmogelijkheden etc. zijn goed in beeld en alles is goed overwogen, anders zou een plan als dit ook niet gebouwd worden. Met alleen een aantal nieuwe woningen kom je er niet, dan blijf je dezelfde problematiek houden.

Alle partijen zijn er van overtuigd dat er breed is gekeken en dat er zo goed mogelijk rekening is gehouden met alles. Met de toekomst is rekening gehouden, maar toch zijn bewoners nu al niet tevreden over sommige wijkverbindingen (uit 2012). Misschien had er hier meer rekening met de mening van bewoners gehouden kunnen worden.

Er is rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten daarvan, maar allicht dat er over 10 jaar wel iets is waar niet aan is gedacht. Het zal nooit perfect zijn. De wijk is positief veranderd.

9. Suggesties en aandachtspunten aangedragen door partijen

(ren) Houdt je plannen continue tegen het licht aan, zorg dat ze nog relevant zijn en pas ze waar nodig aan. In de huidige tijd is dit goed om te doen. Dit kan je niet bij elk klein dingetje doen, maar om de zoveel tijd zou er wel gekeken moeten worden of je plan nog wel up to date is.

(kop) Het proces is goed ingezet, er zijn geen ideeën over hoe het anders had gekund.

Het actief blijven evalueren/controleren van je plannen is een belangrijk punt waar meer naar gekeken mag worden. Het hoeft niet voor elke kleine verandering, maar in de snel ontwikkelende samenleving van tegenwoordig zullen meerjarenplannen altijd geüpdate moeten blijven worden.

De kopgroep heeft geen ideeën over hoe het anders kan terwijl zij juist de partij waren die actie moesten voeren en partijen van buitenaf moesten inschakelen om invloed uit te kunnen oefenen op het ontwerp.

TABEL 3 - UITWERKING CASE RIVIERENWIJK

Extra notitie: i.v.m. onduidelijkheid over de rol van het waterschap bij de herstructurering van de Rivierenwijk zijn telefoontjes gepleegd richting het waterschap en de gemeente Deventer. Hieruit kwam naar voren dat het waterschap niet direct betrokken is geweest bij de planvorming naast de formele watertoets die wordt afgenomen. Water heeft aandacht gehad in de planvorming maar dat is met name door de gemeente uitgevoerd.

3.3 HET VERSCHIL TUSSEN 3D-THEORIE EN DE PRAKTIJK

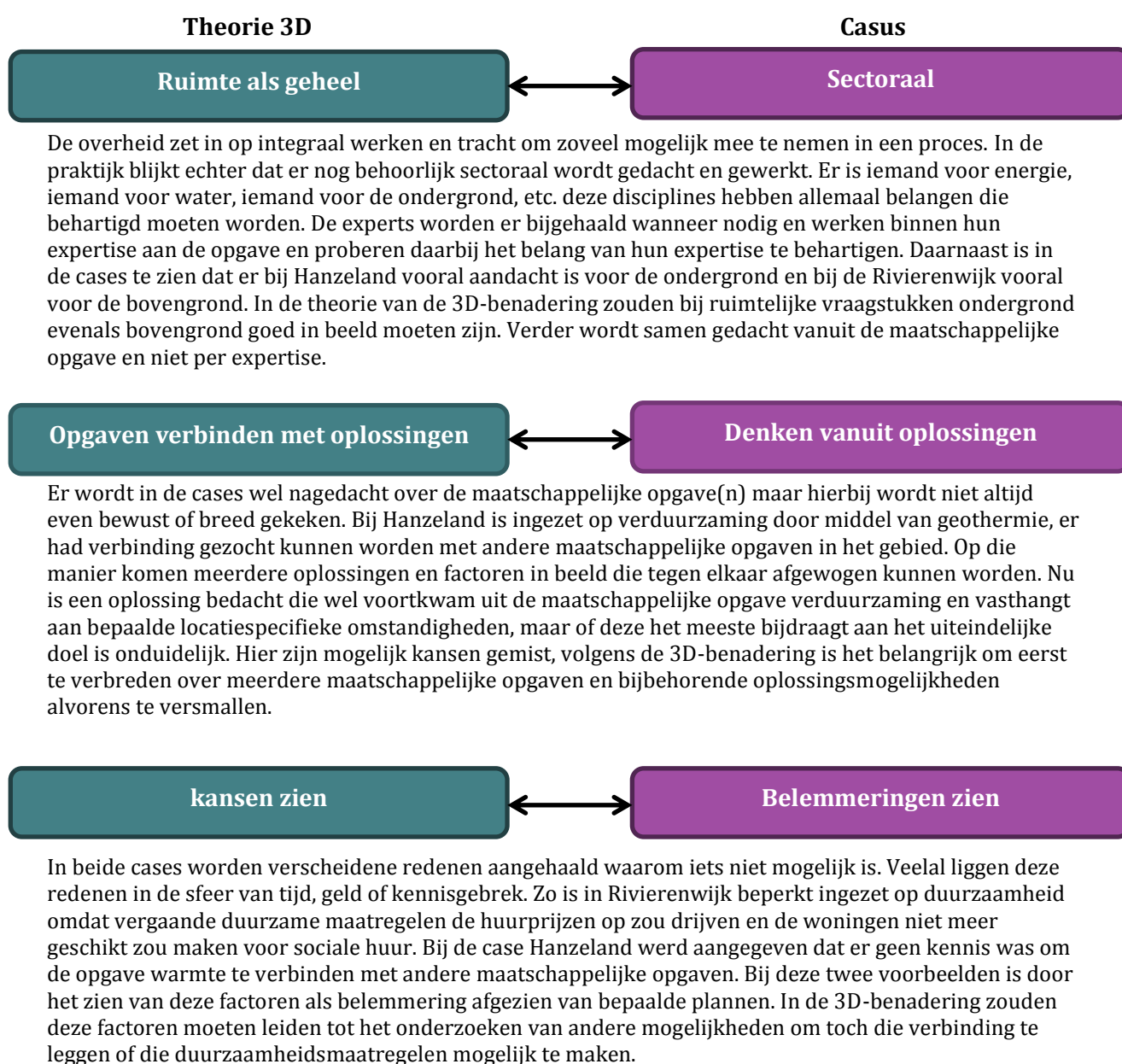
Nu alle informatie is opgehaald en er gereflecteerd is op de interviews kunnen er een aantal zaken onderscheiden worden. Onderstaande koppen met bijbehorende tekst geven de meest opvallende verschillen in aanpak weer, die de 3D-benadering van de ruimte heeft t.o.v. de praktijksituaties in de cases. Dit onderdeel geeft tevens antwoord op zowel deelvraag 3 als het eerste deel van de probleemstelling:

Deelvraag 3

“Wat zijn de verschillen tussen de gekozen benadering in de cases en als daar de 3D-benadering voor gevolgd zou worden”

Eerste deel probleemstelling

“Op welke manier verschillen de werkwijzen die in de praktijk worden gebruikt om ruimtelijke vraagstukken aan te pakken van de theorie die de 3D-benadering van de ruimte hanteert”

Veel partijen, divers, loslaten

Beperkt aantal, controle houden

In beide cases wordt het samenwerken met een grote verscheidenheid aan partijen als moeilijk of lastig gezien. Dit zou zorgen voor te veel verschillende belangen en leiden tot te veel discussie. Op die manier is er geen controle en komt een plan niet van de grond. In beide cases waren van tevoren plannen bedacht die een oplossing boden voor de opgave die er lag, vervolgens zijn deze voorgelegd aan geïnteresseerden. Deze laatste groep heeft niet mee kunnen denken over de mogelijkheden, die er allemaal waren om te voldoen aan de maatschappelijke opgave. Deze partijen kregen al een oplossing aangeboden, op die manier is er een beperkt blikveld ontstaan en zijn er wellicht mogelijkheden onbenut gebleven. In de 3D-benadering wordt het betrekken van veel partijen juist gezien als kans om tot vernieuwende ideeën en oplossingen te komen vanuit verschillende invalshoeken.

Onzekerheid toekomst meenemen

Korte termijn, praktische focus

In beide cases zijn geen verkenningen gedaan betreft de langere termijn. Vooral praktische zaken worden meegenomen als het over de toekomst en flexibiliteit in de plannen gaat. Bijvoorbeeld nutsbedrijven die bij de kabels/leidingen moeten kunnen, verkeerstoename, of de mogelijke toevoeging van nieuwe gebruikers aan een warmtenet. Zo staat een geothermie installatie er voor +/- 30 jaar, over zo'n lange periode zullen er ongetwijfeld ontwikkelingen zijn op het gebied van energie en verduurzaming, er is geen verkenning gepland over hoe hiermee omgegaan moet worden. In de 3D-benadering wordt het meenemen van de toekomst gezien als een groot voordeel. Dit hoeft niet tot in de fijnste details, maar een verkenning van mogelijke omstandigheden die kunnen gaan spelen zou kunnen bijdragen aan een solider plan.

Algemene conclusies uit de cases

Naast de verschillen die hierboven zijn geconstateerd zijn er nog een aantal algemene conclusies die getrokken kunnen worden na het bestuderen van beide cases.

Geld speelt een belangrijke rol

Gedurende het onderzoek werd duidelijk dat geld een van de grootste, al dan niet dé grootste reden is om plannen wel of niet uit te voeren, te beperken of bij te stellen. Dit kan hem zitten in het beschikbare budget, subsidies of andere zaken. Zo moet er bij het geothermie plan subsidie binnengehaald worden en wordt er sterk ingezet op het vinden van mensen die warmte willen afnemen zodat er genoeg geld beschikbaar is om het plan van de grond te krijgen. In de Rivierenwijk werd afgezien van verdere duurzaamheidsmaatregelen, omdat deze de huurprijs te hoog zou maken en dus ongeschikt maakte voor sociale huur. Geld kan de oplossingsrichting of de opgave in een bepaalde richting sturen.

Geen bijzonderheden omtrent wet & regelgeving.

In de interviews is gevraagd naar belemmeringen of bevorderingen die wet & regelgeving, beleid, etc. kunnen geven bij het wel of niet benutten van mogelijkheden, kansen en oplossingen. In beide cases is onderzoek gedaan naar bijvoorbeeld bodemvervuiling, geluidszones, milieucirkels, drinkwaterzones, archeologie, etc. Deze worden vrijwel altijd standaard in het begin van een proces uitgevoerd om te kijken waar problemen kunnen ontstaan of waar kansen liggen. Naast deze onderzoeken zijn er geen bijzonderheden geconstateerd omtrent wetten, regelgeving en beleid die direct invloed hebben gehad op gemaakte keuzes.

4. WAT KUNNEN WE DOEN: AANBEVELINGEN

De aanbevelingen zijn opgesteld met behulp van de eerder getrokken conclusies en de werksessie van 23-08-2016 (zie bijlage 6). In hoofdstuk 2 stond al vermeld dat de 3D-benadering van de ruimte nog in de kinderschoenen staat, om deze reden is het nog niet mogelijk om antwoord te geven op het tweede deel van de probleemstelling:

“En hoe kan de provincie Overijssel er voor zorgen dat theorie en praktijk dicht bij elkaar komen te liggen door het praktisch toepassen van de 3D-benadering”

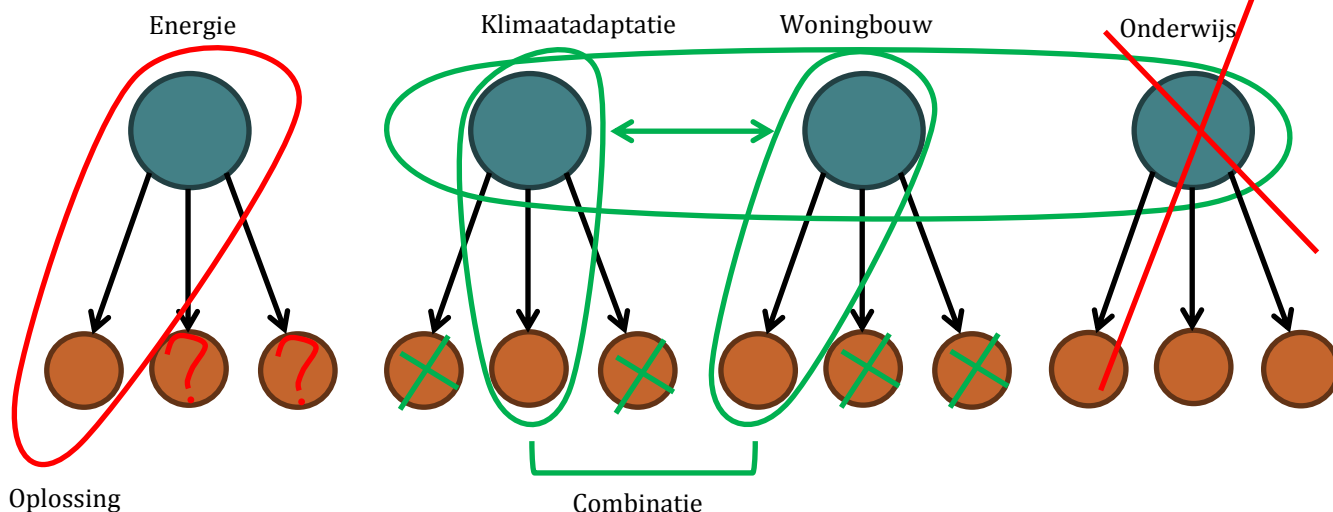
Ook is in hoofdstuk 2 geconcludeerd dat de 3D-benadering een verandering in het denken over ruimtelijke vraagstukken en de ruimte als geheel is. Dit heeft niet alleen betrekking op het samenbrengen van de boven- en ondergrond, om deze reden worden er ook een aantal aanbevelingen gedaan van algemenere aard en over de rol van de provincie Overijssel. Er mag dan wel geen kant en klaar antwoord zijn op deel twee van de probleemstelling, maar er zijn genoeg stappen die nu al gezet kunnen worden om hier naar toe te werken. Deze tussenstappen/aanbevelingen staan beschreven in 4.1. De aanbevelingen geven tevens antwoord op deelvraag 4:

“Hoe kan de provincie Overijssel de 3D-benadering van de ruimte als hulpmiddel inzetten in de praktijk”

4.1 AANBEVELINGEN

Quickscan

Uit de cases blijkt dat het zoeken naar en verbinden van maatschappelijke opgaven als lastig wordt gezien. Ook is tijdens de interviews aangegeven dat de kennis om opgaven te verbinden ontbrak. Het denken vanuit oplossingen speelt hier ook een rol in zoals aangegeven in 3.3. Om over deze drempels heen te stappen wordt aanbevolen om aan het begin van een proces als standaardprocedure een quickscan op te nemen. In de quickscan wordt verkend welke opgaven in een gebied spelen, welke oplossingen bij deze opgaven horen en of er verbindingen tussen deze oplossingen mogelijk zijn. Dit leidt tot een verbinding van meerdere opgaven en de kansrijke oplossingen die daarbij horen.

FIGUUR 6 - DENKEN VANUIT DE MAATSCHAPPELIJKE OPGAVE

Bovenstaand figuur illustreert het denken vanuit maatschappelijke opgaven en het leggen van verbindingen tussen de opgaven en de oplossingen van opgaven. Als de figuur als voorbeeld wordt genomen spelen binnen een gebied de opgaven klimaatadaptatie, woningbouw en onderwijs. Hiervan blijken klimaatadaptatie en woningbouw goed te combineren, onderwijs valt niet te combineren in dit geval. Vervolgens zijn voor de opgaven de mogelijke oplossingen bekeken en zijn de minst geschikte weggestreep. Uiteindelijk komt hieruit een combinatie aan oplossingen voort die de twee opgaven met elkaar verbinden. De rode omcirkeling in de figuur geeft weer hoe er vanuit een opgave naar één oplossing is gegaan zonder verbindingen te leggen, hierdoor blijven alternatieven onderbelicht en ontstaat er een beperkt blikveld.

Multidisciplinaire samenwerking

Intern en in de werksessie kwam naar voren dat de provincie Overijssel sinds 2012 niet meer in aparte afdelingen/teams per discipline (bijv. water, energie, etc.), maar in eenheden waaronder meerdere disciplines vallen werkt. Zo is er nu de eenheid RB (ruimte en bereikbaarheid) waar onder andere water, wonen en openbaar vervoer onderdeel van uitmaken (provincie Overijssel, 2015d). Ondanks deze manier van organiseren blijkt dat er toch nog sectoraal gewerkt en gedacht wordt. Het samenvoegen van de verschillende teams en experts onder één afdeling verandert hier niet veel aan, naast het feit dat iemand van water nu naast iemand van energie kan zitten op de afdeling. Om sectoraal werken en denken te verminderen zal er meer moeten gebeuren.

Er zal hierom meer multidisciplinair gewerkt moeten worden, dit zal organisatorisch nog wat werk met zich meebrengen. De eerste stappen kunnen hiervoor gezet worden in de vorm van een workshop. Vorm voor de workshop een team van experts met verschillende disciplines en leg een ruimtelijk vraagstuk neer bij dit team. De opdracht is om een zo goed mogelijke oplossing te bedenken voor het vraagstuk door samen te werken en het toepassen van de 3D-benadering van de ruimte. Daarnaast kan er gewerkt worden in multidisciplinaire projectteams en gebruik gemaakt worden van collegiale toetsen (ken je collega en zijn/haar werkzaamheden!).

FIGUUR 7 – OP NAAR DE WORKSHOP

Van aanbodgestuurd naar vraaggericht

In de werksessie van 23 augustus werd aangegeven dat de provincie op dit moment vooral ideeën en oplossingen aanbiedt aan initiatiefnemers en dat hierin een verschuiving zou moeten plaatsvinden. Er zou meer geluisterd moeten worden naar de initiatiefnemer, samenwerken om te kijken hoe het initiatief gerealiseerd kan worden. De 3D-benadering zou hierbij gebruikt kunnen worden als hulpmiddel om het initiatief verder te brengen. Werken vanuit de initiatiefnemer kan op een aantal verschillende manieren gedaan worden.

Initiatiefnemers ondersteunen

De provincie zou bijvoorbeeld kunnen ondersteunen door bij te dragen in de onderzoekskosten of iemand in kunnen zetten die de initiatiefnemer helpt. Op die manier wordt niet alleen uitgegaan van een advies of ingenieurbureau. Deze bureaus beantwoorden de vraag van de initiatiefnemer wel, maar als overheid kan je een initiatiefnemer bijstaan en meedenken om de vragen en plannen die er zijn, naar een hoger niveau te tillen zonder dat er te veel op kosten gelet hoeft te worden. Het vinden van de juiste initiatiefnemers zal een persoonlijke aanpak vereisen, dus langsgaan bij de mensen en persoonlijk contact leggen met initiatiefnemers. Dit zou gedaan kunnen worden door een initiatievenconsulent in het leven te roepen die op zoek gaat naar wie wat wil verwezenlijken. Zo kan de provincie tevens het belang van de ruimte en het denken van de maatschappelijke opgave aan het licht brengen bij initiatiefnemers.

Provincie als verbinder

Er worden wellicht initiatieven aangedragen waarvan de provincie weet dat die al eerder zijn gedaan ergens anders. In zo'n geval kan de provincie Overijssel deze voorbeelden delen zodat er geen dubbel werk gedaan hoeft te worden. De provincie kan deze partijen dan met elkaar in contact brengen zodat er informatie uitgewisseld kan worden en overlegd kan worden. De provincie zal optreden als een verbinder.

Provincie als founding father

De provincie kan de mogelijkheden verkennen om nieuwe bedrijven/bureaus op te starten die vraagstukken vanuit een andere hoek aanvliegen dan de gevestigde orde. Hierbij zou de 3D-benadering van de ruimte gebruikt kunnen worden als uitgangspunt. De provincie helpt dan de eerste jaren bij het opzetten en vestigen van het bureau/bedrijf welk na een x aantal jaren op eigen benen zal moeten staan.

3D-benadering aan het licht krijgen

In het begin van het onderzoek is vastgesteld dat de 3D-benadering van de ruimte geen doel op zichzelf zou moeten worden. Als er standaard naar de gehele ruimte zal worden gekeken in de toekomst zal de 3D-benadering toch een bepaald podium moeten hebben om dit voor elkaar te krijgen. Dit kan op een aantal manieren gedaan worden:

Meenemen onder de energietransitie

De 3D-benadering van de ruimte zou meegenomen kunnen worden als onderdeel van de energietransitie, deze is nu erg actueel en er is veel aandacht voor. Als via de energietransitie de 3D-benadering van de ruimte aan het licht wordt gebracht is het wellicht makkelijker voor instanties om deze te accepteren en op te nemen in het beleid. Hierbij moet wel opgepast worden dat de ondergrond niet volledig wordt weg geïntegreerd en hier niks meer van overblijft.

Expliciet vragen naar de achterliggende maatschappelijke opgave

Als er een initiatief aangedragen wordt door bijvoorbeeld een gemeente, kan de provincie de taak op pakken om te vragen naar de achterliggende maatschappelijke opgave en op welke manier het initiatief hieraan bijdraagt. Als dit standaard wordt gedaan komt er vanzelf bewustwording bij de initiatiefnemers en zal het denken vanuit de maatschappelijke opgave langzaamaan opgenomen worden in de denkwijze.

Aanjagers team 3D

In samenwerking met de gemeenten (bijv. contactambtenaren boden & ondergrond) kan er aandacht gevraagd worden voor de 3D-benadering van de ruimte. Er kan hierbij gebruik gemaakt worden van verschillende voorbeelden zoals ook in dit onderzoek is gedaan. Dit kan gedaan worden door een team van aanjagers die het contact met de gemeenten onderhouden.

Niet met de vinger wijzen

Wat vooral niet gedaan moet worden is de rol van politieagent oppakken en gaan controleren of “iedereen” wel volgens de 3D-benadering werkt. Het hanteren van een dergelijke benadering kan het beste natuurlijk verlopen en zal geleidelijk aan de standaard moeten worden. Zodra een dergelijke werkwijze als regel wordt opgenomen zal er gezocht worden naar manieren om die regel te omzeilen.

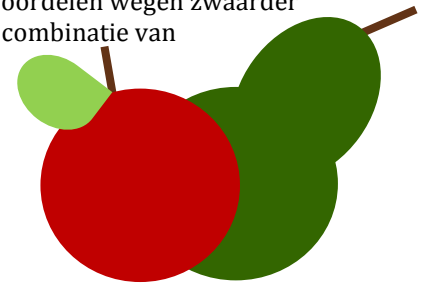
FIGUUR 8 – MET DE VINGER WIJZEN

4.2 HAKEN EN OGEN: VRAGEN DIE BLIJVEN LIGGEN

Zoals eerder gesteld in dit onderzoeksrapport is er geen perfecte benadering, zo zitten er ook aan de 3D-benadering van de ruimte een aantal haken en ogen die nog uitgezocht moeten worden. Deze zullen in deze paragraaf nadere uitleg krijgen. Door hier nog eens naar te kijken kan de provincie de 3D-benadering sterker neerzetten en zal vollediger antwoord op de probleemstelling gegeven kunnen worden.

Appels met peren vergelijken

Het vergelijken van appels met peren slaat in deze zin op het vergelijken van ondergrondse ingrepen met bovengrondse ingrepen. Want hoe weeg je deze twee tegen elkaar af, wat is belangrijker? Om een voorbeeld uit de cases te geven: de mogelijke vervuiling van de drinkwatervoorraad bij geothermie tegenover de uitstoot van fijnstof bij een biomassa-installatie. Welke risico's of voordelen wegen zwaarder en hoe bepaal je dit? Een deel van de oplossing hiervoor zou kunnen zijn om die combinatie van oplossingen te kiezen die het meest bijdraagt aan de achterliggende maatschappelijke opgave.

FIGUUR 9 – APPELS MET PEREN VERGELIJKEN

Complexiteit

Het gaat hierbij om de vraag of de 3D-benadering te complex kan zijn voor erg grote projecten. De Rivierenwijk is hier een goed voorbeeld van, als hier de 3D-benadering van de ruimte in haar volledigheid zou worden uitgevoerd, zou dit een behoorlijk omvangrijk project nog groter kunnen maken. Mede door de hoge mate van complexiteit zijn de eerste plannen, die opgesteld waren niet doorgegaan voor de Rivierenwijk. Als alle opties open gehouden worden zal er uiteindelijk niks gebeuren, maar als er een te praktische houding wordt gehanteerd die gericht is op de korte termijn zullen er veel mogelijkheden onbenut blijven. Hier moet nog een balans in gevonden worden, hoe dit gedaan kan worden is niet duidelijk geworden in dit onderzoek. Wel wordt de complexiteit deels weggelaten doordat de 3D-benadering gebiedsgericht is opgezet.

FIGUUR 10 – COMPLEXITEIT

Omgaan met subsidies

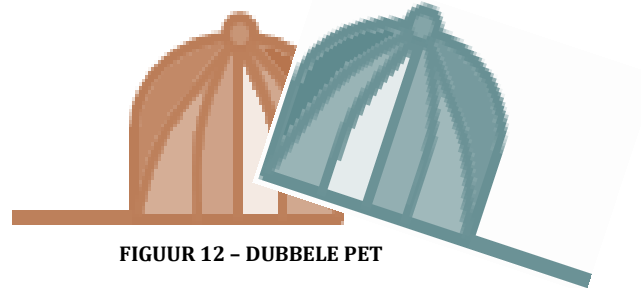
In sommige gevallen zullen er subsidies bij de planvorming betrokken zijn, kijk maar naar het voorbeeld van Hanzeland. Bij dit plan was het zaak om de subsidies vroegtijdig aan te vragen omdat deze anders opgeslokt zouden worden door andere partijen. Dit versmalt de focus en maakt het binnenhalen van de subsidie een van de prioriteiten om het project te laten slagen. Maar om die specifieke oplossing mogelijk te maken is deze subsidie nodig, zou deze oplossing dan genegeerd moeten worden en voor andere oplossingen gekozen moeten worden? Of hadden de andere mogelijkheden eerder onderzocht moeten worden? Er zijn meer projecten omtrent ruimtelijke vraagstukken, waarbij subsidies een onderdeel zijn van de oplossingsmogelijkheden. Hoe gaat de provincie hiermee om als het gaat om het toepassen van de 3D-benadering van de ruimte, hier zou nog over nagedacht moeten worden.

FIGUUR 11 – OMGAAN MET SUBSIDIES

Meerdere taken

De provincie Overijssel heeft meerdere taken en bevoegdheden net als de andere overheden in Nederland, dit kan soms met elkaar botsen. Een voorbeeld hiervan is drinkwaterbescherming, maar ook de taak hebben om voor hernieuwbare energie te zorgen, zie hiervoor de case van Hanzeland. Mensen van dezelfde organisatie gaan dan om tafel zitten met hun blik gericht op de eigen discipline en bijbehorende belangen. Het samenwerken in multidisciplinaire teams neemt deze houding voor een deel weg, maar niet helemaal. De vraag over hoe hiermee om te gaan blijft liggen. Verschillende belangen zullen altijd blijven bestaan, maar binnen de provincie Overijssel zou gezocht kunnen worden naar manieren om dit te verminderen. Wellicht zou er altijd één doel centraal kunnen staan bij verschillende opgaven.

FIGUUR 12 – DUBBELE PET

De indicatoren van de 3D-benadering

Voorgaande het onderzoek zijn een aantal indicatoren opgesteld als meetinstrument.

Nu wordt er bij het 3D-aspect van indicator 1 gesproken van opgaven zoeken over de gehele verticale lijn. De provincie Overijssel gaat er echter vanuit dat er enkel sprake is van bovengrondse opgaven. Alles wat in de ondergrond gedaan wordt, heeft als doel om de bovengrond te voorzien in een bepaalde behoefte en komt vanuit een bovengrondse opgave. Daarom klopt deze indicator niet geheel. Daarnaast is er enige overlap tussen de verschillende indicatoren, indicator 1 is achteraf gezien meer overkoepelend voor de rest van de indicatoren. Dit is tevens te verklaren doordat alles in principe in verbinding met elkaar staat, dit heeft ook geleid tot enige overlap in de antwoorden tijdens de interviews.

FIGUUR 13 – OVERLAP

5. EVALUATIE

De evaluatie van dit onderzoek bestaat uit twee delen. In het gedeelte validiteit en betrouwbaarheid worden eventuele afwijkingen, punten die ruimte laten voor discussie en de betrouwbaarheid van het onderzoek besproken. In het reflectie gedeelte wordt ingegaan op de afstudeerperiode en hoe deze is verlopen voor de onderzoeker, van begin tot eind.

5.1 VALIDITEIT EN BETROUWBAARHEID

Voor het onderzoek zijn verschillende bronnen gebruikt, deze bronnen zijn zowel wetenschappelijk als beleidsstukken van de overheid zelf. Omdat de 3D-benadering van de ruimte een nieuwe manier van kijken naar de ruimte is en naar eigen zeggen pionierswerk, waren hier nog geen officiële rapporten over te vinden. Wel zijn er bronnen die raakvlak hebben met deze benadering en waaruit deze benadering is voortgekomen. Zo zijn er verschillende coalitieakkoorden afgesloten over de 3D-benadering en het gebruik van de ondergrond versus het gebruik van de bovengrond. Daarnaast wordt er veel gediscussieerd over wat er moet gebeuren met de ondergrond en hoe de boven- en ondergrond zich tegenover elkaar verhouden. Een 3D-benadering van de ruimte vereist ook een andere manier van samenwerking en aanpakken. Ook hierover wordt gesproken in overheidsdocumenten, door hogescholen en het COB. Verder is er gekeken naar bestaande methodieken die raakvlak hebben met de manier waarop de 3D-benadering kijkt naar de ruimte.

Tijdens het uitzoeken van de richting van het onderzoek zijn de deelvragen meermaals gewijzigd om de juiste richting te kunnen blijven volgen naarmate het uiteindelijke doel van het onderzoek duidelijker werd. Uiteindelijk is de probleemstelling opgedeeld in twee aparte vragen. Dit is gedaan omdat het antwoord op de probleemstelling verdeeld is over twee hoofdstukken en deze elkaar opvolgen. Dit maakt het voor de lezer ook een stuk makkelijker om te begrijpen.

Er zijn verschillende gesprekken gevoerd met experts werkzaam bij het Rijk, de provincie, de gemeente en Saxion hogeschool. Daarnaast is ook een medestudent geraadpleegd over zijn visie op de 3D-benadering van de ruimte. Dit is gedaan om zoveel mogelijk verschillende inzichten te krijgen over hoe er tegen een 3D-benadering van de ruimte aan wordt gekeken. Er is bewust gekozen om ook een persoon (student) te interviewen die buiten dit gehele proces staat, omdat een 3D-benadering er vanuit gaat dat je geen expert hoeft te zijn om met goede ideeën te komen. De experts werkzaam bij de overheid hielden zich bezig met verschillende projecten waarin de verhouding boven & ondergrond een rol speelden. Tijdens het onderzoek zijn een aantal punten naar voren gekomen waar nog over gediscussieerd kan worden, deze zijn hieronder beschreven.

Indicatoren

Dit punt staat tevens uitgelegd onder 4.2 haken en ogen.

Tijdens de loop van het onderzoek bleek dat er enige overlap was tussen de verschillende indicatoren (voornamelijk 1 en 2). Dit is te verklaren doordat alles in principe met elkaar in verbinding staat. Indicator 1 is achteraf gezien meer overkoepelend waar de rest van de indicatoren zich onder schaaft. Hierdoor is ook enige overlap ontstaan tussen de verschillende antwoorden, gegeven op de interviewvragen. Daarnaast is er volgens de provincie Overijssel geen sprake van ondergrondse opgaven, enkel bovengrondse. Alles wat in de ondergrond gedaan wordt heeft als doel de bovengrond te voorzien in een bepaalde behoefte en komt vanuit een bovengrondse opgave.

Onderzoekscases

Er zijn twee cases onderzocht, deze cases zijn geselecteerd op o.a. omvang, invloed op zowel de boven als de ondergrond en welke maatschappelijke opgave een rol speelde.

Maar de hoofdzakelijke reden was dat bij de case Hanzeland de focus vooral op de ondergrond lag en bij de case Rivierenwijk lag de focus op de bovengrond. Verder is gekozen voor twee verschillende ruimtelijke vraagstukken om de flexibiliteit van de 3D-benadering te kunnen testen, deze zou op elk ruimtelijk vraagstuk toepasbaar moeten zijn. Wegens de beperkte tijd is het bij twee cases gebleven, er is niet het idee dat het toevoegen van meer cases tot vernieuwende inzichten zou hebben geleid.

Detailniveau

Tot hoe ver ga je in op de details? Deze vraag speelde ook tijdens dit onderzoek. Er is voor gekozen om de 3D-benadering niet volledig toe te spitsen op het detailniveau van de cases, maar een meer algemene blik te hanteren, zodat deze vrij toegepast kon worden op vrijwel elk ruimtelijk vraagstuk. Er had wellicht één case helemaal uitgediept kunnen worden, maar gezien de tijd en andere moeilijkheden van het onderzoek is hier van afgezien. Dit had tevens het praktisch toepasbaar maken van de 3D-benadering bemoeilijkt, omdat deze dan per case helemaal aangepast zou moeten worden.

Selectie deskundigen

In totaal zijn er acht interviews afgenomen met de belangrijkste partijen die betrokken waren bij de projecten in de verschillende cases. Er is voor gekozen om alleen de hoofdrolspelers te pakken, omdat het onderzoek anders te omvangrijk zou worden. Een aantal partijen waren alleen geïnteresseerd in het eindresultaat van het project, hierdoor zijn tussen partijen tegenstrijdige uitspraken gedaan. Wellicht komen enkele van deze tegenstrijdigheden sterker naar voren, doordat partijen gefocust waren op het eindresultaat en er hierdoor informatie gemist werd. In het geval van de Rivierenwijk is nog een telefoontje gepleegd richting het waterschap en de gemeente over de rol van het waterschap bij de planvorming om een helder beeld hiervan te krijgen.

De interviews zijn allemaal opgenomen met een geluidsrecorder, alle opnames zijn later teruggeluisterd en ondertussen uitgewerkt. Hierna zijn de interviews gefilterd van informatie die geen betrekking had tot het onderzoek, vervolgens zijn deze opgestuurd naar alle geïnterviewde partijen om goedkeuring te vragen.

Om kritisch te blijven naar het eigen onderzoek is nog een werksessie gehouden met verscheidene medewerkers in verschillende vakgebieden van de provincie Overijssel. Hierin is dit onderzoek kort gepresenteerd waarna de conclusies en aanbevelingen zijn voorgelegd aan de experts binnen de provincie. Hierdoor kwam een discussie op gang tussen de experts onderling en de onderzoeker. Deze discussie heeft er toe geleid dat de conclusies en aanbevelingen aangescherpt konden worden en ook meerwaarde kregen voor de praktijk.

5.2 NAWOORD: PERSOONLIJKE REFLECTIE OP HET AFSTUDEREN

Het bleek lastig om een passende afstudeeropdracht te vinden, ondanks vele sollicitaties met zowel persoonlijke benaderingen als het invullen van formulieren was er lange tijd geen match. Hierdoor heeft het onderzoek bij de start al een maand vertraging opgelopen, ondanks het feit dat er op tijd begonnen was met solliciteren. Uiteindelijk heeft de provincie Overijssel gereageerd op een open sollicitatie.

Tijdens de eerste gesprekken over de richting van het onderzoek in het begin van het PVA werd al snel duidelijk dat de provincie Overijssel een bepaalde visie had geheten de 3D-benadering van de ruimte. Dit was (en is) allemaal nieuw en stond nog in de kinderschoenen, aan mij de taak om de praktische kant te onderzoeken en ervoor te zorgen dat de 3D-benadering van de ruimte in een bruikbare vorm werd gekneed. Het PVA veranderde dan ook al snel in een op zichzelf staand vooronderzoek en dit bleek allemaal een stuk omvangrijker dan gedacht.

Omdat er alleen een algemeen idee bestond van de richting die het onderzoek in moest gaan, is er erg veel overleg geweest en onderzoek gedaan naar wat nu precies het doel was dat bereikt moest worden. Door gerichte vragen te stellen is dit uiteindelijk naar voren gekomen. Er had van tevoren misschien beter gestuurd kunnen worden op het vooronderzoek door vanaf het begin gerichter vragen te stellen over de ambities en doelen van de organisatie. Uiteindelijk staat de onderzoeker zelf ook nog aan het begin van zijn carrière en heeft dit bijgedragen aan zijn leerproces. In een volgende gelijksoortige situatie zal er sneller en gerichter onderzocht kunnen worden.

Uiteindelijk bleek dat er enkele indicatoren opgesteld moesten worden om de 3D-benadering van de ruimte toe te kunnen passen en te kunnen vergelijken. Dit bleek een omvangrijke klus en uiteindelijk ging hier meer tijd inzitten dan verwacht. Ook heeft naast de officiële afstudeerbegeleidster Fransje Drogen, Geert Roovers (lector bodem & ondergrond aan het Saxion) aangeboden om tijdens het onderzoek te helpen waar mogelijk. Omdat in dit onderzoek met een nieuwe methode en kijk op de ruimte werd gewerkt was deze manier van samenwerking interessant voor beide partijen en kon er van elkaar geleerd worden.

Van tevoren was er één onderzoekscase bekend die onderzocht zou gaan worden, een tweede case zou later gekozen worden uit een van tevoren onderzochte lijst met beschikbare en geschikte cases. Het vastleggen van een tweede case bleek moeilijker dan gedacht, door ziekte, vakanties en werkdruk bleek het lastig om de juiste personen te pakken te krijgen om te kunnen bepalen of de onderzoekscase geschikt was. Door deze omstandigheden heeft het onderzoek halverwege nog extra vertraging opgelopen. Vaak was er ook sprake van foute informatie over een ogenschijnlijk geschikte case, bij nadere inspectie bleek dan toch dat het allemaal anders in elkaar stak en dat er opnieuw naar een case gezocht moest worden. Hierdoor werden een stuk of vier cases afgeschreven, er is een kritische blik gehanteerd en de onderzoeker wilde een goede casus hebben, die betrouwbare informatie op zou leveren. Achteraf gezien had er aan de start van het onderzoek misschien meer tijd uit moeten gaan naar het zoeken van geschikte cases. Hoewel dit wellicht vertraging had veroorzaakt bij het afnemen van de interviews.

Echter toen de tweede case eenmaal gevonden was ging het afnemen van de interviews en het verwerken van de informatie erg vlot, waardoor snel richting het eind van het onderzoek toegewerkt kon worden.

In totaal zijn er vier begeleiders geweest die hebben geholpen met het onderzoek, achteraf gezien was dit ook wel nodig. Iets nieuws bedenken bleek een stuk lastiger dan gedacht (en ik dacht al dat het lastig zou worden), er is dan ook goed gebruik gemaakt van de expertise van alle begeleiders. Wel is soms te lang gewacht met vragen stellen waardoor deze wellicht langer dan nodig onbeantwoord bleven.

Eigen visie op de 3D-benadering

Voor mezelf is na het onderzoek duidelijk geworden dat de 3D-benadering van de ruimte verder gaat dan alleen het verbinden van de boven- en ondergrond met elkaar. Het is in principe integraal werken 2.0 of een 4D-benadering in verband met het tijdsaspect. Persoonlijk zie ik het als een andere manier van denken en werken, het werken in multidisciplinaire teams heeft hier een groot aandeel in. In de toekomst zal er gewoon in projectteams per vraagstuk gewerkt moeten gaan worden, de deelnemende partijen wisselen per project. Verschillende disciplines bij elkaar zetten en laten samenwerken is niet genoeg, het kan dan vastlopen omdat iedereen alsnog voor het belang van zijn/haar discipline gaat staan. Daarom zou het goed zijn ook een procesmanager in te zetten om de teams te begeleiden. Verder is de provincie een organisatie waarin alles op een vrij abstract niveau blijft zitten, Er wordt heel voorzichtig te werk gegaan en alles moet correct volgens de procedures gebeuren en opgeschreven worden.

De 3D-benadering moet juist concrete handvaten bieden waarmee aan de slag gegaan kan worden. Een ander punt is dat de provincie nog steeds zoekende is naar haar rol binnen de overheden, veel verantwoordelijkheden verschuiven naar de gemeente en de provincie wil niet meer een grote sturende factor zijn. Maar als de provincie de 3D-benadering wil gaan toepassen zal deze toch op de een of andere manier ingevoerd moeten worden en een voetstuk krijgen.

De mindset van mensen kan je niet veranderen, dit moet vanuit de mensen zelf komen. Maar als er een duwtje in de “goede” richting wordt gegeven kan dit wel versneld worden. Als we hier iets mee willen, zal er overgegaan moeten worden tot actie, anders is dit over een tijd alweer achterhaald.

Ladder tegenover 3D-theorie

Tijdens mijn stageperiode bij de provincie Overijssel werd er bij bijeenkomsten en op de werkvloer gesproken over een eventuele prioriteitenladder. Dit werd als idee opgegooid om eventueel te implementeren in het beleid. In een dergelijke ladder staat bijvoorbeeld drinkwater op 1, op 2 staat hernieuwbare energie/duurzaamheid, op 3 sociale verbetering, etc. Deze lijst gaat door met een verscheidenheid aan maatschappelijke opgaven. Het is op dit moment nog maar een idee, maar door een prioriteitenlijst te maken voor de hele provincie worden locatiespecifieke omstandigheden over het hoofd gezien. Zo is het niet altijd logisch om op elke plek drinkwater de hoogste prioriteit te geven.

Mocht de provincie deze ladder uiteindelijk willen implementeren dan zou deze haaks op de 3D-benadering van de ruimte staan en de richting die de provincie op wil gaan. Een ladder legt veel verantwoordelijkheid en controle neer bij de provincie, iets wat juist meer naar de gemeente toe zou moeten gaan. Prioriteiten stellen is goed, maar bekijk dan wel wat er nodig is per situatie. De ladder kan wat mij betreft in ieder geval in de schuur blijven.

FIGUUR 14 – LADDER

BIBLIOGRAFIE

- COB. (2011). *Cahier, afwegingskader ondergrond vs. bovengronds bouwen*. Rotterdam: Europoint media.
- De Audit. (2015). *Omgevingswet.nl*. Opgeroepen op Februari 22, 2016, van www.omgevingswet.nl: <http://www.omgevingswet.nl/>
- DG Ruimte en Water. (2015a). *STRONG - Programma Bodem- en ondergrond, afwegingssystematiek bodem- en ondergrond*. Den Haag: Ministerie IenM.
- DG Ruimte en Water. (2015b). *STRONG - Programma Bodem- en ondergrond, Visie op duurzaam, veilig en efficiënt gebruik*. Den Haag: Ministerie IenM.
- dolte stedenbouw. (2012). *Nieuwe stroming, stedenbouwkundig plan voor Rivierenwijk*. Nieuwersluis: dolte stedenbouw.
- Eekelen, B. v., Albers, N., Bijleveld, E., Berg, J. v., Hinsenveld, M., & Bussel, B. v. (2013). *Zeven sleutels voor een waardevolle afweging*. Delft: COB.
- Google maps. (2010). Opgeroepen op Augustus 1, 2016, van <https://www.google.nl/maps/@52.2535723,6.1792993,1769m/data=!3m1!1e3>
- Lackin, J., Dijcker, R., Griffioen, J., Weede, M., hartog, N., & Sicco Smit, M. E. (2015). De bijdrage van de ondergrond aan de energietransitie in Overijssel. *Bodem*.
- provincie Overijssel. (2015a). *Uitvoering 3D-benadering ruimte 2016-2020*. Zwolle: provincie Overijssel.
- provincie Overijssel. (2015b). *Coalitieakkoord 2015-2019, Overijssel Werkt! Verbinden, versterken en vernieuwen*. Zwolle: provincie Overijssel.
- provincie Overijssel. (2015c). *Omgevingsvisie Overijssel*. Zwolle: provincie Overijssel.
- provincie Overijssel. (2015d, September 17). *eenheid Ruimte en Bereikbaarheid*. Opgeroepen op September 6, 2016, van intranet Overijssel: <https://intranet.overijssel.nl/organisatie/eenheden/eenheid-ruimte-en/>
- Rentree. (z.j.). *Herstructurering Rivierenwijk*. Opgeroepen op Augustus 1, 2016, van Rentree. thuis in Deventer: <http://www.rentree.nu/projecten/rivierenwijk/>
- Roovers, G. (2016, Februari 18). Lectorale Rede. *Ondergrond 3.0: Inspirerend, digitaal en adaptief*. Deventer, Overijssel, Nederland: Saxion.
- ruimtemettoekomst. (2014, Augustus 11). *Lagenbenadering*. Opgeroepen op Februari 29, 2016, van www.ruimtexmilieu.nl: <http://www.ruimtexmilieu.nl/lagenbenadering>
- Tummers, L., Hooimeijer, F., Maring, L., Touchant, K., & Broekx, S. (2014). *Poldering between control and laissez faire: The example of harmonizing subsoil management and spatial planning*. Delft: TU Delft.
- Wim Derksen. (2013, Augustus 14). *Vogelaarwijken: onderschatting van beleid en overschatting van onderzoek #SCP*. Opgeroepen op September 1, 2016, van Wim Derksen: <http://www.wimderksen.com/2013/08/14/vogelaarwijken-onderschatting-van-beleid-en-overschatting-van-onderzoek-scp/>
- Woonbond. (2015, Februari 4). *meldpunt warmtewet*. Opgeroepen op Juli 6, 2016, van [meldpuntwarmtewet](http://meldpuntwarmtewet.nl): <http://meldpuntwarmtewet.nl/warmtewet-jaagt-huurlers-onnodig-op-kosten/#more-219>

Figuren zonder bronvermelding

Figuren waarbij de bronvermelding ontbreekt zijn zelf gemaakt door de auteur van dit onderzoeksrapport. Dit is gedaan met behulp van de figuren en illustraties die onderdeel uitmaken van Microsoft Word.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 – GESPREKKEN 3D-BENADERING VAN DE RUIMTE

Lidwien Besselink, provincie Overijssel
donderdag 24 Maart 2016 15:00-16:00

Lidwien heeft zich veel bezig gehouden met bodemsaneringen, dit is heel erg lang een gigantische opgave geweest die belangrijk was voor heel Nederland. In deze periode bestond er geen twijfel over vervuilingen. Was er een ernstige vervuiling dan ging alles aan de kant om de bodem op de vervuilde locatie te saneren. Er was altijd een apart afwegingskader wat de ondergrond betreft.

Er wordt steeds meer samenwerking gezocht met Ruimtelijke ordenaars, zij geven ook aan dat er geen apart afwegingskader moet komen voor de ondergrond. Verder wordt er gewerkt om de ondergrond meer te betrekken bij de ruimte en niet apart te laten bestaan.

Over de 3D-benadering van de ruimte

- Bij elke opgave wordt dan gekeken naar de kansen en belemmeringen in de ondergrond
- De ondergrond vergroot je ruimte
- Verbinden van opgaven met elkaar
- Het is een visie en een denkwijze

Wel geeft Lidwien aan dat we misschien iets te ver voor de troepen uitlopen, het opnemen van de ondergrond in de ruimte is een proces en sommigen zijn hier nog niet aan toe. Dit proces moet ieder voor zich doorlopen om het belang hiervan volledig te snappen.

‘we zijn nog niet zover dat de ondergrond in één keer kan worden losgelaten, daarom zou de ondergrond nog wel meegenomen moeten worden als aparte wagon om deze langzaam te laten oplossen in de opgaven’

Geert Roovers, lector bodem- en ondergrond, Saxion Deventer
dinsdag 29 Maart 2016 12:30-15:00

Geert begeleid mij tijdens dit onderzoek en is lector bodem & ondergrond op de Saxion hogeschool in Deventer, dus onze visies over de 3D-benadering van de ruimte komen redelijk overeen. Volgens Geert zul je de ondergrond toch wel soms moeten benoemen om dingen te verduidelijken en specifieker te kunnen zijn. Om de 3D-benadering praktisch te maken zijn we op het idee van indicatoren gekomen omdat er toch een vorm van toetsing zal moeten plaatsvinden waaraan conclusies verbonden kunnen worden.

Over de 3D-benadering van de ruimte

- Kijk ook naar de tijdsdimensie van de ondergrond, bijvoorbeeld verontreiniging en hoe dit zich verspreid. Hoe lang duren zulke processen?
- Het is ook belangrijk om te weten wat voor impact de uiteindelijke beslissing heeft op de ruimte en voor de toekomst
- Veranderingen in de politiek doen zich sneller voor dan veranderingen in de ondergrond, hoe hier mee omgegaan moet worden is ook een belangrijk punt
- De maatschappelijke opgave moet verbonden worden aan een gebied, dus welke maatschappelijke opgaven bevinden zich in het onderzoeksgebied

Douwe Jonkers, Het Rijk**donderdag 7 April 2016 11:45-13:30**

Douwe Jonkers werkt bij het ministerie van Infrastructuur en Milieu en houdt zich bezig met het ontwikkelen van de structuurvisie ondergrond (STRONG).

De vraag is hoe de bodem & ondergrond betrokken kunnen worden bij ruimtelijke ordening.

Douwe geeft aan dat er aan de voorkant van een proces een veel bredere aanpak moet plaatsvinden met meer partijen en vooral meer informatie en kennis. Hierbij kan vooral het verbinden van planologen met experts van de ondergrond een grote rol spelen. Het is belangrijk dat deze twee groepen elkaars systeem snappen en zich verdiepen in elkaars expertise duiken, dit zal helpen bij het zien van de ruimte als een geheel. In de praktijk blijkt het lastig om er voor te zorgen dat planologen en experts van de ondergrond elkaar echt opzoeken en gebruik maken van elkaars expertise. Het klinkt allemaal heel logisch, maar in de praktijk blijkt het vaak lastig om dit voor elkaar te krijgen. Grondwater bijvoorbeeld, dit is in principe van iedereen maar tegelijkertijd van niemand.

Over de 3D-benadering van de ruimte

- Als er aan de voorkant voor meer capaciteit en inzet wordt gezorgd zal zich dit later in het proces gemakkelijk terugbetalen in een beter en solider resultaat.
- Er kunnen hierdoor problemen ontstaan, omdat er meer tijd en capaciteit nodig is zal dit ook meer geld gaan kosten.
- Ondergrond benutten bij maatschappelijke opgaven bovengronds
- Niet alles technisch naar de hand willen zetten, gebruik maken van natuurlijke processen
- Maak gebruik van deskundigheid van mensen, dit hoeven niet alleen direct betrokkenen te zijn maar kunnen bijv. ook gepensioneerden zijn of lokale partijen met kennis van het gebied
- Als er ingrepen gedaan gaan worden in het systeem moet je goed weten hoe het systeem in elkaar zit
- Het is belangrijk dat schaarste en locatiegebondenheid van sommige grondstoffen of mogelijkheden worden meegewogen in het proces (zoals bijv. geothermie)
- De transitie naar een meer integrale aanpak en de ruimte zien als een geheel zal tijd vragen

Wendy klein Douwel, gemeente Deventer**maandag 11 april 2016 9:15-10:15**

Wendy klein Douwel is werkzaam bij de gemeente Deventer als Bodemadviseur bij team Milieu, Gegevensbeheer en Archeologie.

Wendy begint net als Douwe over de verbinding tussen ruimtelijke ordenaars en de mensen die werkzaam zijn in het ondergrond gebeuren. Deze moeten meer met elkaar praten en ook elkaars rol begrijpen. Ook is het belangrijk om maatschappelijke partners bewust te maken van het belang van de ondergrond en om te kijken naar in hoeverre je integraal wilt zijn. Er moet natuurlijk een grens zijn anders is het straks niet meer te omvatten. Een van de vragen die naar boven kwam tijdens het gesprek ging dan ook over de afbakening. Hoe integraal wil je zijn en hoe bepaal je de afbakening in gemeentelijke visies? Deze zijn nu erg gericht op regels en het verbieden van bepaalde dingen, het zou goed zijn als deze flexibeler werden en bewegingsruimte overlaten om dingen tegenover elkaar af te wegen.

Over de 3D-benadering van de ruimte

- Gaat verder dan alleen de maatschappelijke opgave, kijk naar de lokale vraagstukken met maatschappelijke verbindingen. Neem initiatieven en lokale opgaven als uitgangspunt
- Kijk naar de regio, wat speelt er en is er een lokale opgave? Misschien gebeurt er wel heel weinig in sommige gemeenten en dan is het niet nodig om heel veel afspraken te maken
- Het is ook verstandig om erachter te komen op wat voor manier de verschillende partijen zijn geselecteerd, waarom juist deze partijen?
- Zorg voor herhaling in het proces, dus met tussenevaluaties. Zitten alle partijen nog op één lijn

Jesse Lubben, student ruimtelijke ordening en planologie Saxion
woensdag 20 April 2016 14:30-15:00

Jesse is een studiegenoot en is op dit moment ook bezig met zijn afstudeeronderzoek, het leek me een goed idee om ook de mening van iemand vast te leggen die niet direct in verbinding staat met dit onderwerp. Jesse is van mening dat er zoveel mogelijk aan de voorkant geregeld moet zijn en er zoveel mogelijk van de partijen aan de beginfase van een proces betrokken moeten zijn. Dit om te kunnen bepalen wat de verhoudingen zijn tussen de verschillende partijen, hoe gaat informatie gedeeld worden en om zo snel mogelijk iedereen op een lijn te krijgen. De overheid wordt hierbij meer als een facilitator gezien. Zij leidden de informatiestromen en brengen ook hun eigen kennis en expertise in.

Over de 3D-benadering van de ruimte

- Partijen zoveel mogelijk aan de voorkant er bij halen, mochten er andere partijen later willen aansluiten dan zo snel mogelijk uitzoeken wie dit kunnen zijn en alvast contact leggen
- Initiator moet niet met een oplossing aankomen, er is een bepaald doel. Het is belangrijk om van het doel uit te gaan en op die manier met alle partijen naar een oplossing toe te werken
- Bij elke stap in het proces even een controle uitvoeren, is iedereen het nog eens met de richting en gang van zaken, zitten we nog op het goede spoor. Soort afwegingsmoment of terugkoppeling
- Actief informatie delen
- Het kan handig zijn om een derde partij er bij te halen die niks te maken heeft met het onderwerp zelf maar wel voor nieuwe inzichten kan zorgen
- Overheid moet afstappen als probleemoplosser
- Het tijdsaspect is lastig om mee om te gaan, je kan niet weten wat er over 10+ jaar veranderd is\
- Heroverwegingsfase bijvoegen in het proces, deze loopt dan naast de beheerfase. Om de zoveel tijd zal er gekeken worden of het probleem nog aanwezig is en de oplossingen nog actueel zijn. Dit kan om het jaar zijn maar bij grotere projecten misschien wel om de drie jaar, afhankelijk van de opgave.

Conclusies

Tijdens het onderzoek zijn er verschillende gesprekken gevoerd over een meer integrale aanpak en de 3D-benadering van de ruimte. Hierin kwamen verschillende meningen en visies naar voren. De gesprekken zijn gevoerd met mensen die werkzaam zijn op verschillende niveaus binnen de overheid, maar ook met mensen die buiten de overheid staan. Na een aantal mensen te hebben gesproken zijn er een aantal opvallendheden en overeenkomsten te vinden bij de verschillende gesprekspartners. Onderstaand een opsomming van de meest cruciale punten die voortkwamen uit de gesprekken.

- Meerdere gesprekspartners zijn van mening dat de verbinding leggen tussen ruimtelijke ordenaars en experts in de ondergrond erg belangrijk is
- Aan de voorkant meer capaciteit hebben en inzet geven zodat dit zich later in het proces terugverdient.
- De informatie uitwisseling moet open zijn en er moet actief informatie gedeeld worden
- Breng kansen en belemmeringen in beeld voor elke opgave, er zullen altijd locatiespecifieke omstandigheden zijn
- Vraagstukken zijn gebiedsspecifiek, dus niet alleen vanuit de maatschappelijke opgave kijken maar de lokale vraagstukken oppakken en specifiek naar die situatie kijken
- Zorg dat er tussenevaluaties ontstaan om te controleren of de richting nog goed is en alle partijen nog op één lijn zitten. Dit zou ook gedaan kunnen worden na afronding van het proces om na bepaalde tijd te kijken hoe actueel en functioneel de toen bedachte oplossing nog is
- De ondergrond kan niet in één keer worden losgelaten en opgenomen in de gehele ruimte, dit proces zal nog wel even tijd in beslag nemen.

BIJLAGE 2 – VOORBEELD INTERVIEW

1. Denk vanuit de maatschappelijke opgave(n)

- 1.1 Wat was/is jullie rol in het proces en hoe vervullen jullie deze?
- 1.2 Is er aan het begin van het proces gekeken naar de kansen en belemmeringen die er spelen in Hanzeland, zowel in de onder als in de bovengrond?
- 1.3 Waarom wel/niet? En welke kansen en belemmeringen zijn er allemaal gevonden, zijn deze alleen in het begin van het proces geïnventariseerd of ook later nog een keer? Wat voor effect had dit?
- 1.4 Wat was de oorspronkelijke maatschappelijke opgave die in het gebied speelde?
- 1.5 Zijn er nog andere (maatschappelijke) opgaven gevonden die zich ook in het gebied/de nabijheid bevonden? Hoe zijn deze verbonden met 1.2?

2. Verbindingen

- 2.1. (Mits vraag 1.5 positief beantwoord) Is er ook gekeken naar een mogelijke verbinding tussen de verschillende opgaven en of deze mee te nemen waren/zijn in het proces? Waarom wel of niet?
- 2.2 Zo ja, wat voor effect heeft dit gehad op het proces, meer onderzoek? Meer kansen/belemmeringen, breder onderzoek, etc.?

3. Het speelveld

- 3.1 Op welk moment in het proces zijn alle betrokken partijen benaderd of aangeschoven?
- 3.2 Zijn er ook partijen benaderd of uitgenodigd die binnen het gebied algemene belangen hebben in de boven en/of ondergrond (bijv. een waterleiding of kabelbedrijf)?
- 3.3 Zijn alle betrokken partijen ook actief geweest bij het opzoeken van de kansen en belemmeringen?
- 3.4 Zijn jullie zelf nog actief bezig met het benaderen van partijen?

4. Oplossingsmogelijkheden

- 4.1 Welke alternatieve oplossingen zijn er allemaal onderzocht voor de warmtevoorziening van Hanzeland (ook oplossingen niet gerelateerd aan het warmtenet wat er al ligt)?
- 4.2 Zou het denkt u een goed idee zijn om in processen bestaande gebiedsfactoren links te laten liggen bij het bedenken van oplossingen en deze later in het afwegingsproces mee te nemen? (ja/nee, redenen)

5. Tijd

- 5.1 Is er rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen met het oog op toekomstige ontwikkelingen? Zo ja, op welke manier dan en hoe is dit tot stand gekomen?
- 5.2 Is hierin ook gekeken naar de verhouding tussen verschillende tijdschalen tussen bijvoorbeeld politiek/bestuur, ruimtelijke en economische ontwikkelingen t.o.v. ecologische en fysieke tijdschalen van onder meer de ondergrond?
- 5.3 Op welke manier komen deze tijdschalen terug en hoe is er precies rekening mee gehouden?
- 5.4 Is er over nazorg nagedacht en gesproken?

6. Informatie

- 6.1 Welke kennis was er over het gebied en over de mogelijkheden voor zowel onder als bovengrond om de opgave te benaderen?

- 6.2 Heeft er informatie uitwisseling plaatsgevonden tussen verschillende partijen? Zo ja, met wie en waarover?
- 6.3 Is er tijdens het verdere proces openheid geweest over alle informatie zodat alle partijen op de hoogte waren, op welke manier is dit geregeld?
- 6.4 Zo nee op 6.3 wat waren hier de redenen voor?
- 7. Bestuurlijk Juridisch**
- 7.1 Zijn er vanuit bestuurlijke, financiële en juridische hoek regelingen of regels die er voor hebben gezorgd om voor geothermie te kiezen of juist andere mogelijkheden uit te sluiten?
- 7.2 Welke regelingen waren dit en hoe zijn deze meegenomen in het proces?
- 7.3 Is hier bij de alternatieve oplossingen ook naar gekeken? Zo ja herhaal 7.2
- 8. Afwegingen**
- 8.1 Denkt u dat er in de uiteindelijke afweging rekening gehouden is met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten die erbij horen? (nut en noodzaak, etc.)
- 8.2 In welke opzichten wel of niet en waarom vindt u dit?
- 8.3 Hebt u de indruk dat er uiteindelijk een redelijk compleet beeld is ontstaan over kansen, belemmeringen en andere oplossingen om tot een goed overwogen besluit te komt? Ja of nee, redenen?
- Afsluitende vraag**
9. Zou u mogelijk dingen op een andere manier hebben aangepakt of heeft u zelf nog ideeën over hoe een dergelijk proces meer winst zou kunnen opleveren?

BIJLAGE 3 – LIJST GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

Case 1: Hanzeland Zwolle

maandag 4 April 10:00-11:00 Roelof Migchelsen, provincie Overijssel

maandag 25 April 13:30-15:00 Bert Aalders, gemeente Zwolle

maandag 9 Mei 2016 11:30-12:30 Dirk Pieter Halbesma, Hogeschool Windesheim

maandag 9 Mei 12:30-13:30 Mathilde Stam-Tiekstra, Greijdanus college

dinsdag 17 Mei 2016 16:30-17:00 Feike Bonnema, Vitens

Case 2: Rivierenwijk Deventer

maandag 27 Juni 2016 16:00-17:00 Tinus Meijerink, gemeente Deventer

dinsdag 5 Juli 2016 13:00-14:00 Kopgroep Rivierenwijk Deventer

dinsdag 5 Juli 2016 14:00-15:00 Jacco Floor, Rentree

BIJLAGE 4 – UITGEWERKTE INTERVIEWS HANZELAND

1. **Denk vanuit maatschappelijke opgave(n) met een ruimtelijke dimensie die mogelijk impact hebben op, of spelen in, een specifiek gebied:** Welke relevante opgaven liggen er allemaal binnen een gebied?
- 3D-aspect:** Opgaven zoeken over de gehele verticale lijn, zowel boven als in de ondergrond.
- Concreet:** Is er gekeken naar de kansen en belemmeringen die er spelen in het gebied in zowel boven- en ondergrond? Is er gekeken naar meerdere (maatschappelijke) opgaven die zich in het zelfde gebied bevinden?

Opmerkingen uit interviews

Primaire opgave

- **(gem)**De opgave komt voort uit de energietransitie.
- **(win)**De oorspronkelijke opgave was het verduurzamen van de warmtevraag, dit gaat tot op wereldniveau. Windesheim is zelf ook actief in het zoeken naar mogelijkheden om te verduurzamen.
- **(win)**Windesheim wil een fossielvrije campus, dit is zo'n vier jaar geleden geformuleerd als beleidsdoelstelling. Geothermie werd toen aangedragen door Essent.
- **(en)**ENnatuurlijk kijkt ook naar andere plekken in Zwolle waar potentie ligt om verder te verduurzamen. ENnatuurlijk ziet genoeg potentie in de stad Zwolle zelf om hier invulling aan te geven.
- **(greij)**De oorspronkelijke opgave was voor het Greijdanus dat ze stappen willen zetten in de verduurzaming van de school.
- **(vit)**Grondwaterbescherming is prioriteit één voor Vitens.

Drinkwater

- **(prov)**De drinkwaterreservering en de boringsvrije zone in Hanzeland waren bekend, Verder is in de verkenning gekeken naar alternatieve locaties voor geothermie.
- **(vit)**Als je boringen wilt maken zoals bij geothermie kom je in de grondwaterbeschermingszone en daarmee de beperkingen die daarvoor gelden.
- **(gem)**De boringsvrije zone en drinkwaterwinning Engelse werk waren bekend bij de gemeente Zwolle, mocht hier geen boring mogelijk zijn dan moet uitgeweken worden naar een locatie waar deze regels niet gelden.
- **(gem)**Er wordt uiteraard rekening gehouden met de drinkwaterwinning en drinkwatervoorraden
- **(win)**De strategische drinkwatervoorraad en de drinkwaterwinning Engelse Werk zijn wel obstakels.
- **(Vit)**Je zult ook moeten kijken naar wat de risico's van het doorboren van de kleilaag en het realiseren van een installatie voor geothermie zijn en wat die betekenen voor de drinkwaterwinning.
- **(vit)**Door de winning ligt er een grondwaterbeschermingsgebied, door het onttrekken van grondwater heeft Vitens invloed op de omgeving, hierom is er contact met veel partijen in het gebied.
- **(vit)**De winning heeft invloed op de omgeving en de omgeving heeft invloed op de winning.

- **(vit)** Er komt steeds meer druk op de ondergrond, daarom besteed Vitens hier ook steeds meer aandacht aan en worden ze steeds kritischer.

2. **Verbindingen:** In een gebied kunnen meerdere relevante opgaven liggen die elkaar beïnvloeden en waarvan verbinding een breder scala aan oplossingen mogelijk maakt die mogelijk ook nog effectiever zijn.

3D-aspect: De opgaven kunnen dan aan elkaar worden verbonden zodat er twee of meer vliegen in een klap worden geslagen. Wellicht zijn er ook opgaven waar geen verbinding mogelijk is, deze worden apart opgepakt, daarvoor worden afzonderlijke oplossingen gezocht.

Concreet: Is er gesproken van mogelijkheden om de verschillende opgaven wel of juist niet met elkaar te verbinden en mee te nemen in het proces en waren hier redenen voor?

Opmerkingen uit interviews

Verbinding met andere opgaven

- **(gem)** De maatschappelijke opgave hier is heel uitgebreid, energie is hier een onderdeel van.
- **(prov)** Verbinden van de maatschappelijke opgave warmte met andere maatschappelijke opgaven is lastig, voor drinkwater heb je bijvoorbeeld geen warmte nodig. Warmte kan dus ook niet direct verbonden worden met een andere maatschappelijke opgave
- **(prov)** Je zou misschien elektriciteit kunnen produceren bij de drinkwaterwinning, maar het is niet bekend of dit kan, dan zouden voor dit soort zaken weer opnieuw moeten worden gekeken naar de risico's en of het überhaupt mogelijk is.
- **(gem)** Energie kan los gezien van de andere opgaven redelijk zelfstandig gerealiseerd worden, helemaal voor geothermie.
- **(gem)** Omdat geothermie nog vrij nieuw is en een ingewikkeld systeem vereist is dit op zichzelf al een grote opgave.
- **(gem)** Er is niet echt een duidelijke relatie tussen geothermie en de andere verschillende opgaven. Wat het verbinden hier van lastig maakt, kansen zijn niet duidelijk aanwezig.
- **(vit)** Het koppelen van processen is lastig, je zou de warmte van grondwater om moeten zetten naar energie. Maar of dit kan en hoe is lastig te bepalen, die kennis is er op dit moment niet.
- **(en)** In Hanzeland is niet zozeer naar andere opgaven gekeken, ENnatuurlijk focust zich vooral op het uitbreiden van het bestaande net.
- **(en)** Het oude zwembad is gesloopt, hier komen nieuwbouwwoningen op te staan, er worden gesprekken gevoerd om te kijken of deze aangesloten kunnen worden als ze gebouwd worden.
- **(gem)** De gemeente richt zich ook op ontwikkelingen zoals woningbouw. Hier wordt wel rekening mee gehouden, maar vanuit het standpunt om mee te nemen in de businesscase en nieuwe bovengrondse ontwikkelingen aan te sluiten op het warmtenet.
- **(gem)** De leiding die naar Windesheim zal gaan wordt mogelijk langs het spoor gelegd, maar hier zijn ook plannen voor een nieuw technisch centrum voor het onderhoud van treinen. Er wordt rekening gehouden met het aanleggen van het tracé zodat deze twee ontwikkelingen elkaar niet in de weg staan.
- **(win)** Projecten die in nabijheid van elkaar worden uitgevoerd kunnen elkaar versterken of juist met elkaar botsen. Het is niet duidelijk of iemand zich hiermee bezig houdt.
- **(greij)** Er gaan nieuwe woningen gebouwd worden in Hanzeland door een woningbouwvereniging, er is al contact geweest om deze mogelijk aan te sluiten op het warmtenet.
- **(en)** Verder kijken ze naar uitbreiding van het bestaande net van Hanzeland, er staan veel grote kantoorpanden in het gebied die een grote warmtevraag zouden hebben.

- **(prov)** In Hanzeland staan kantoren leeg waarvoor plannen zijn om deze om te bouwen tot woningen. Op het terrein van het oude zwembad komen nieuwbouwwoningen en er zijn kantoorpanden die aangesloten kunnen worden. Qua potentie is er genoeg warmtevraag.
- **(en)** Er is een partij die een aantal kantoorpanden heeft opgekocht om deze te transformeren naar studentenwoningen.
- **(gem)** Hanzeland maakt deel uit van de spoorzone, hier liggen meerdere maatschappelijke opgaven zoals energie, water en mobiliteit. Ze willen meer functiemenging tussen bedrijvigheid, woningen en kantoren in het gebied.
- **(greij)** Op het moment dat de subsidie is zal er pas verder onderzocht worden naar verbindingen met andere projecten, werkzaamheden of opgaven.
- **(greij)** Het PVA noemt ook allemaal van dit soort subprojecten, maar dit is nu nog niet aan de orde dus hier wordt nog niet over gesproken.
- **(vit)** Vitens streeft wel naar duurzaamheid, het verbinden van opgaven past binnen Vitens beleid.
- **(win)** De ontwikkeling van Hanzeland speelt op dit moment, hoe kan Hanzeland interessanter worden (gebiedsontwikkeling). Samen met de ontwikkeling van de spoorzone.
- **(win)** Daarnaast komen er nieuwe woningen op het terrein van het oude zwembad en was Windesheim bezig met het verduurzamen van hun campus.
- **(win)** Deze ontwikkelingen zijn bekend bij de gemeente, De verbindingen tussen deze onderdelen zijn genoemd en in kaart gebracht, maar of dit nog gemonitord wordt is nog maar de vraag.
- **(win)** Duurzaamheid is een aspect dat gekoppeld kan worden aan gebiedsontwikkeling, op deze manier zou gebiedsontwikkeling versterkt kunnen worden.
- De verbindingen tussen andere projecten of opgaven moeten uit het vooronderzoek komen.

Potentiële afnemers

- **(prov)** Er wordt al contact gezocht met potentiële afnemers van warmte (kantooreigenaren, etc.), bij uitwijking naar een locatie buiten Hanzeland zal er ook daar contact worden gezocht met lokale partijen bijv. kantoor van Vitens, Scania, etc.
- **(prov)** Soms kan je deze partijen niet meteen betrekken bij het proces omdat de omstandigheden er niet naar zijn.
- **(prov)** Of het onderzoek naar het verbinden van de verschillende warmtevragers aan het warmtenet meer tijd in beslag zal gaan nemen is nog niet bekend.
- **(en)** Er is zeker actief gekeken naar manieren waarop er potentiële afnemers verbonden kunnen worden aan het bestaande warmtenet. Er is al contact met een aantal partijen die geïnteresseerd zijn in aansluiting op het warmtenet.
- **(gem)** Er wordt getracht het warmtenet zoveel mogelijk uit te breiden door nieuwe partijen er bij te betrekken.
- **(greij)** Greijdanus heeft ENnatuurlijk wel in contact gebracht met de ondernemersvereniging waarvan Mathilde zelf lid is om te kijken of ze andere bedrijven/partijen kunnen bereiken
- **(gem)** Op het terrein van het voormalige zwembad worden nieuwe woningen gebouwd, er zijn al gesprekken met de woningbouwcoöperatie om deze panden aan te sluiten op het warmtenet om zo meer afzet te creëren.

- **(greij)** Er moet op gelet worden dat ze ENnatuurlijk niet gaan verkopen. Door ENnatuurlijk een platform te bieden hebben zij bij een ledenvergadering van de ondernemersvereniging hun verhaal kunnen doen.
- **(prov)** Andere marktpartijen die mogelijk ook geïnteresseerd zijn in het afnemen van warmte via het warmtenet worden ook al voorzichtig benaderd voor een mogelijke aansluiting op het warmtenet.
- **(gem)** De partij die de kantoorpanden van les pavillions heeft opgekocht om te transformeren tot woningen is al benaderd door ENnatuurlijk en de gemeente met de vraag of zij ook aangesloten willen worden.
- **(gem)** Benadering van dit soort partijen wordt samen door ENnatuurlijk en de gemeente Zwolle gedaan, de gemeente heeft veel contacten. Zo kan ENnatuurlijk makkelijk geïntroduceerd worden.
- **(gem)** Het spoorzonegebied is groter dan alleen Hanzeland, deze spelers worden ook benaderd voor aansluiting op het warmtenet in Hanzeland zodat zij gelijk voorzien zijn in de verduurzaming van hun warmtevraag. Hier is de gemeente Zwolle actief mee bezig.
- **(en)** Gemeente Zwolle wil graag mee als ENnatuurlijk contact legt met potentiële afnemers om het gemeenschappelijk belang te onderstrepen.
- **(en)** Ze kijken hoe ze het bestaande warmtenet kunnen verduurzamen middels geothermie, tegelijkertijd kijken ze naar uitbreidingspotentieel. Er moet namelijk een minimale afname worden gecontracteerd om een rendabele businesscase te krijgen voor geothermie.
- **(en)** De uitdaging waar ENnatuurlijk zich voornamelijk mee bezighoudt is de minimale afname voor een rendabele businesscase.
- **(prov)** Er zouden nog 500 woning equivalenten extra gezocht moeten worden in Hanzeland of omgeving om alles rendabel te krijgen.
- **(en)** Door meerdere panden te willen aansluiten zal er meer onderzoek gedaan moet worden naar hoe het pand aangesloten kan worden. Afhankelijk van het pand kan dit heel makkelijk zijn of juist een grote opgave.
- **(en)** Het verhaal wordt gebracht vanuit maatschappelijk oogpunt en focust zich op de gezamenlijke ambitie en doelstelling vanuit de gemeente. Zo kan gelijk het draagvlak worden weergegeven binnen de gemeenschap, dit is zo afgesproken met de gemeente Zwolle.
- **(en)** ENnatuurlijk hoopt dat deze insteek een positief effect heeft op de werving van nieuwe partijen die geïnteresseerd zijn in aansluiting op het geothermie warmtenet.

3. **Het speelveld:** Hierin moeten alle relevante partijen zijn opgenomen die direct belang hebben bij de opgaven die er liggen, dit kunnen overheden zijn, maar ook ondernemers of andere particulieren en kennisinstellingen.
- 3D-aspect:** Aan de voorkant van het proces moet een eerste beeld zijn gevormd welke partijen mogelijk een belang hebben bij het project. Vanaf de aanvang van het proces zal met al deze partijen om tafel worden gegaan. Daarnaast wordt gedurende het proces steeds gezocht naar nieuwe relevante partijen in die fase en is het proces zo open dat nieuwe partijen die iets kunnen toevoegen, ook kunnen aanhaken.
- Concreet:** Zijn alle relevante partijen benaderd en zijn er partijen uitgenodigd die binnen het gebied algemene belangen hebben in de boven en/of ondergrond? (bijvoorbeeld een waterleiding of kabelbedrijf)

Opmerkingen uit interviews

Rolverdeling

- **(en)** De rol van ENnatuurlijk is het leveren van warmte/koude en het afnemen van warmte, hopelijk uit de geothermiebron. De ambitie is de verdere verduurzaming van Nederland.
- **(en)** ENnatuurlijk haar taak is vooral om te zorgen voor genoeg afname en actief op zoek te gaan naar partijen en mogelijkheden.
- **(gem)** De rol van de gemeente is trekker van het geothermieproject Zwolle zuid en hij is de persoon die alle partijen bij elkaar heeft gebracht.
- **(en)** De gemeente Zwolle is de trekker van het project. Die er voor zorgt dat de benodigde subsidies binnenkomen en de juiste vergunningen worden aangevraagd.
- **(prov)** De gemeente Zwolle is voor dit project de trekker.
- **(win)** Windesheim en Greijdanus zitten meer in de werkgroep vanuit een managementrol.
- **(greij)** De rol van Greijdanus is mogelijke afnemer van warmte opgewekt door geothermie.
- **(en)** Windesheim en Greijdanus zijn meer onderdeel van de afnemers van warmte in het project zelf.
- **(prov)** De provincie ondersteunt het project met kennis, ervaring en eventueel ook financieel en zal een soort projectsecretaris zijn.
- **(win)** Windesheim benadert niet actief partijen die betrokken kunnen worden bij het project afgezien van de vereniging van eigenaren.
- **(win)** Windesheim neemt een deel van de financiële dekking op zich in het voortraject en staat als afnemer van warmte in de intentieovereenkomst.
- **(win)** ENnatuurlijk is de partij die op zoek gaat naar andere partijen om bij het project te betrekken.
- **(en)** Omdat de provincie ook actief aan tafel zit bij dit traject betekent dit ook dat het traject mogelijk kan worden versneld.
- **(vit)** Vitens zit in de groep die onderzoek doet naar mogelijkheden om geothermie toe te passen in het grondwaterbeschermingsgebied bij Hanzeland. Dit is een ander traject dan die waar Greijdanus, Windesheim, etc. inzitten.
- **(vit)** De technische werkgroep waar Vitens deel van uitmaakt zoekt uit wat de risico's en mogelijkheden zijn qua technieken op het gebied van geothermie in Hanzeland.

- **(vit)** Vitens speelt de informatie uit het technische traject door naar experts binnen Vitens om deze te laten toetsen en brengt de resultaten hiervan weer terug naar de deelnemende partijen.

Moment van deelname

- **(prov)** Alle direct betrokken spelers: Greijdanus, Windesheim, ENnatuurlijk, gemeente Zwolle en de Provincie Overijssel zaten vanaf de start van het project gezamenlijk om tafel.
- **(greij)** Alle direct betrokken partijen zijn gelijk vanaf de beginfase betrokken geweest bij het project.
- **(en)** ENnatuurlijk is al vanaf de beginfase betrokken bij het project Hanzeland.
- **(gem)** In 2014 is een haalbaarheidsstudie opgestart, op dit moment zijn ook alle partijen aangeschoven, dus Windesheim, Greijdanus, gemeente Zwolle, provincie Overijssel en Vitens.
- **(greij)** Greijdanus is tegelijk met Windesheim benaderd en ook ingestapt in het project.

Algemene belanghebbenden

- **(en)** Of er partijen met algemene belangen zijn benaderd (kabel/leidingen bedrijf) is niet bekend, dit ligt meer bij de Provincie Overijssel.
- **(win)** Andere partijen zijn nog niet echt in beeld, maar misschien weten de provincie en gemeente hier meer van. Concrete partijen in ieder geval niet.
- **(win)** Er is al wel een verbinding gelegd met de vereniging van eigenaren door Windesheim/Greijdanus.
- **(greij)** Het is niet bekend of er ook partijen zijn benaderd met algemene belangen (kabel/leidingbedrijven), hier houdt het Greijdanus zich niet mee bezig.
- **(vit)** Of er algemene partijen zijn benaderd naast prorail is zo niet bekend. Dit is te verklaren doordat er twee verschillende trajecten zijn.
- **(vit)** Vooral de gemeente en provincie hebben een actieve rol in het benaderen van andere partijen, dit is niet zozeer een taak voor Vitens tenzij het om de drinkwatervoorziening gaat.
- **(prov)** Om partijen met algemene belangen (kabel/leidingbedrijven) er bij te betrekken zal het project verder in de uitvoering moeten zitten.

Intern speelveld

- **(win)** Windesheim is met meerdere projecten bezig, het valt op dat er voor elk project een apart contactpersoon is.
- **(win)** Deze staan allemaal los van elkaar en het voelt alsof hier tussen geen verbinding is, dit is misschien ook heel lastig. Je zou hier tussen misschien meer verbindingen kunnen leggen.
- **(win)** Er is contact met meerdere personen van de gemeente over verschillende projecten, hierin wordt geothermie wel eens genoemd maar dan blijkt uit niets dat ze er bij de andere projecten van de gemeente iets vanaf weten.
- **(win)** Het is niet duidelijk wie de samenhang bewaakt of wie de verbinder is van dit soort zaken. Dit heeft niet direct iets met de ruimte als geheel te maken maar kan toch belangrijk zijn voor het project.
- **(greij)** Er zijn verschillende afdelingen binnen de gemeente en provincie die allemaal hun eigen belangen en verantwoordelijkheden hebben, dit kan erg verwarrend zijn voor een externe partij.

- **(greij)**Soms spreken deze afdelingen elkaar tegen, deze zitten soms zo in hun eigen vakgebied dat ze niet meer weten wat er verder allemaal gebeurt of van elkaar weten wat ze aan het doen zijn.
- **(win)**Er is wat verkokering bij het vinden van mogelijkheden, partijen als het waterschap zitten dan erg binnen de eigen grenzen te denken en wijzen ideeën af zonder andere mogelijkheden aan te dragen. Het water is nog wel een probleem in dit traject.

Opzoeken kansen & belemmeringen

- **(en)**Niet alle partijen zijn even actief geweest bij het opsporen van kansen en belemmeringen in het gebied.
- **(en)**Het opzoeken van kansen en belemmeringen met betrekking tot de bovengrond en ondergrond (drinkwater, bebouwing, etc.) ligt vooral bij de Provincie Overijssel. Dit in verband met kennis, vergunningen, etc. hierin heeft de provincie een heel belangrijk aandeel.
- **(win)**Het actief opzoeken van kansen en belemmeringen is meer de taak van de provincie en gemeente.
- **(en)**Het opzoeken van kansen en belemmeringen werd vooral gedaan door de provincie en de gemeente omdat deze de meeste kennis in huis hebben.
- **(en)**De drinkwatervoorziening in de ondergrond wordt vooral bekeken door de provincie, die bekijkt wat de beperkingen en regelingen zijn die hiermee samenhangen.
- **(vit)**Het feitenonderzoek in het technische traject kan twee uitkomsten hebben, of de risico's zijn te overzien, beheersbaar en het kan. Of het is niet duidelijk genoeg en er wordt vanaf gezien.
- **(win)**In grote lijnen is er gekeken naar de kansen en belemmeringen, maar dan vooral naar de potentie aan afnemers. Deze zijn wel redelijk in beeld allemaal.

Vooronderzoek

- **(gem)**In 2014 is een haalbaarheidsstudie gedaan waar kansen uit voortkwamen. Hierop is een vervolgetraject opgestart, er moet nog heel veel onderzoek gedaan worden.
- **(win)**Het eerste onderzoek is vastgelegd in een rapport van DWA, er wordt gewerkt aan een PVA over het vervolg van het project.
- **(en)**Er is een haalbaarheidsonderzoek gedaan door DWA, deze geeft heel veel informatie ten aanzien van het vooronderzoek, elke partij heeft dit document tot zijn/haar beschikking. Hierin zijn ook goed de rollen en verantwoordelijkheden van alle partijen vastgelegd.
- **(greij)**Het vooronderzoek zal de benodigde informatie gaan geven om tot een goed PVA te komen.
- **(win)**Adviesbureau DWA is ook betrokken geraakt bij geothermie in de regio en is zo terecht gekomen bij de provincie, via deze weg is Windesheim via DWA ook weer betrokken geraakt.
- **(win)**Windesheim was eerst zelf meer initiërend qua onderzoek, dit is nu meer verschoven naar de provincie en gemeente.
- **(prov)**De provincie is met het voorstel voor geothermie in Hanzeland naar Bert toegegaan, dus dit specifieke plan is geïnitieerd door de provincie Overijssel (Roelof Migchelsen).
- **(win)**Windesheim was zelf in een eerder stadium al actief bezig met het verduurzamen van de eigen campus.
- **(win)**Er zijn al wel adviesbureaus benaderd (DWA, draaier & partners) om onderzoek te doen.

- **(win)**DWA treedt op als adviseur voor Windesheim en heeft uitgezocht wat de mogelijkheden waren voor energievoorzieningen voor een fossielvrije campus.
- **(win)**Draaier & partners zijn ingeschakeld door Windesheim om voor hun te kijken naar duurzaamheid en de mogelijkheden. Zij sparren samen met DWA en hebben ook gesprekken gevoerd met de provincie.
- **(greij)**Het vooronderzoek moet alle kansen en belemmeringen t.o.v. bijv. drinkwater, naburige bebouwing, andere opgaven, etc. goed vastleggen.
- **(greij)**Het Greijdanus houdt zich hier zelf niet zo mee bezig, dit is een taak voor de provincie en gemeente.
- **(greij)**Het Greijdanus is vooral geïnteresseerd in wat het voor hun betekent en/of oplevert.
- **(gem)**Voor het hele spoorzone project zijn alle betrokken partijen in een werkgroep vertegenwoordigd, dit met o.a. het doel om de duurzaamheid te vergroten in het gebied.

4. **Oplossingsmogelijkheden:** Er zullen al mogelijk relevante oplossingsmogelijkheden zijn voor een ruimtelijk vraagstuk, hierbij is het van belang om meerdere opties te bekijken.
- 3D-aspect:** oplossingen worden aangedragen los van eventuele factoren binnen het gebied die bepaalde opties in de hand spelen. Deze factoren kunnen later wel meegenomen worden in het afwegingsproces. Het is belangrijk om een verscheidenheid aan oplossingen te bekijken die de gehele ruimte omvatten (oplossingen toepasbaar in de bodem als oplossingen toepasbaar boven het maaiveld).
- Concreet:** Is er vanuit meerdere perspectieven naar oplossingen gezocht en is er niet uitgegaan van het eigen werkveld of aanwezige factoren die één bepaalde oplossing in de hand spelen? Is er een grote verscheidenheid aan oplossingen onderzocht die zowel boven als ondergrond beslaan?

Opmerkingen uit interviews

Locaties voor de geothermieboring

- **(prov)** De beste locatie voor geothermie moet nog uitgezocht worden, hier zijn ze op het moment mee bezig. Als het boren goed gaat en de bron levert genoeg warmte kan je door gaan, anders zal je moeten stoppen.
- **(win)** Het staat nog open of de bron in Hanzeland zelf komt of op een andere locatie, heel gedetailleerd is het allemaal nog niet. Vooral de hoofdlijnen zijn uitgezet.
- **(prov)** Voor het bestaande warmtenet staat nu een gasgestookte WKK, Dit zou een mogelijke locatie kunnen zijn voor geothermie. In totaal zijn er drie gebieden die als mogelijke locatie voor boring naar geothermie zijn aangemerkt waarvan twee buiten Hanzeland.
- **(gem)** Er zijn drie mogelijke locaties aangemerkt voor geothermie, twee hiervan bevinden zich buiten de boringsvrije zone.
- **(vit)** Er zijn verschillende locaties mogelijk om de geothermiebron te realiseren, Er zijn opties om buiten de boringsvrije zone en het grondwaterbeschermingsgebied te gaan boren.
- **(gem)** Hoe verder er naar het Noordwesten wordt uitgeweken voor een alternatieve locatie, hoe dikker het pakket waar de warmte uit wordt gehaald wordt is. Dit is positief.
- **(gem)** In het Noordwesten zijn een aantal bedrijven die een grote warmtevraag hebben, door deze bedrijven te benaderen kunnen de extra kosten van een andere locatie mogelijk gedekt worden.
- **(prov)** De locaties die zich buiten de boringsvrije zone bevinden zullen wel extra kosten met zich meebrengen omdat er hierdoor meer leidingen moeten worden aangelegd.

Alternatieve oplossingen naast geothermie

- **(en)** Geothermie is een lang traject wat je ingaat, maar het kan zo zijn dat je een alternatieve oplossing moet gaan zoeken mocht dit niet positief uitvallen.
- **(prov)** Windesheim wilde in eerste instantie een soort houtkachel op het terrein van de campus neer gaan zetten.
- **(prov)** Naast geothermie (meest duurzame optie) is er ook gekeken naar een biomassa centrale om het warmtenet te voeden. Dit zou een mogelijk alternatief kunnen zijn mocht geothermie slecht uitpakken.
- **(prov)** Voor de lange termijn zou biomassa misschien slecht kunnen uitvallen t.o.v. geothermie omdat houtsnippers bij grotere afname door meerdere partijen duurder kunnen worden.
- **(en)** Als geothermie niks wordt is plan B biomassa, dit is in de ruimste zin van het woord, dus van houtsnippers tot bio-olie als duurzame bron.
- **(gem)** Er is rekening gehouden met biomassa als terugvaloptie voor uitbreiding en verduurzaming van het warmtenet

- **(gem)** Biomassa is de goedkoopste optie, maar als iedereen dit gaat doen gaat de prijs omhoog (van houtsnippers, etc.) ook heeft biomassa uitstoot van fijnstof en andere stoffen, dus qua duurzaamheid is geothermie de mooiste oplossing.
- **(gem)** Als er bijv. voor biomassa wordt gekozen moet naar de wet natuurbescherming gekeken worden i.v.m. o.a. fijnstof en natura2000 gebieden.
- **(gem)** Als alternatief is er de houtsnipperinstallatie (biomassa) waar mogelijk op terug kan worden gevallen, deze installatie zou ook warmte kunnen leveren aan het bestaande net.
- **(gem)** Naar schatting moet deze aardig groot zijn om het hele net te kunnen voeden. Er is niet onderzocht hoeveel warmte de installatie kan leveren of hoe groot deze zou moeten worden.
- **(win)** Verder is er gekeken naar een biomassa installatie.
- **(greij)** Er is aangegeven dat als geothermie niet doorgaat dat er nog gekeken kan worden naar bio massa, maar dit is eigenlijk het enige dat echt genoemd is.
- **(prov)** Misschien zou zonneboilers of een zonne-eiland als in Almere ook een optie kunnen zijn maar hier is nog niet naar gekeken. Voor zonne-energie heb je wel een groot oppervlakte nodig, dit is bij geothermie en biomassa niet zo. Maar deze opties zullen nog overwogen worden.
- **(prov)** Zonnewarmte heb je vooral zomers in het voor en najaar, met een opslag in de grond zou je nog een deel van de koudere dagen te overbruggen. Het zou kunnen zijn dat je in de winter dan een tekort zou hebben aan warmte. Bij geothermie is dit niet het geval.
- **(en)** Er is niet gekeken naar zonne-energie, ENnatuurlijk is zelf wel bezig met de ontwikkeling van zonne-energie maar hier ligt niet hun focus.
- **(en)** Zonne-energie is verder ook niet actief aangekaart door de provincie of gemeente. ENnatuurlijk is in ieder geval niet actief betrokken bij een plan voor zonne-energie.
- **(en)** Zonnepanelen samen met windmolens liggen nogal gevoelig vanuit maatschappelijk oogpunt.
- **(gem)** Zonne-energie heeft het probleem dat het vooral in de zomer wordt opgewekt en in de winter heb je de meeste warmte nodig.
- **(gem)** De warmte moet in de tussentijd ergens worden opgeslagen, bijv. in de bodem d.m.v. koude-warmte opslag. Voor koude-warmte opslag zit je wederom met de boringsvrije zone als obstakel.
- **(gem)** Als voor het bestaande warmtenet gebruik zou worden gemaakt van koud-warmte opslag zou je Windesheim en Greijdanus al buitenspel zetten omdat deze zich in een grondwaterbeschermingsgebied bevindt, hier mag op het moment niet geboord worden.
- **(gem)** Als er in een groter gebied WKO toegepast moet worden heb je meerdere boringen nodig en je kan een warmtebron niet goed naast een koudtebron plaatsen. Het is mogelijk, maar dit vereist een hele goede planning van boorlocaties.
- **(gem)** Daarnaast hebben de gebouwen die zijn aangesloten op het warmtenet alleen een warmteleiding. Voor WKO heb je ook een koudeleiding nodig, dit is vrij kostbaar om overal aan te leggen. Bij nieuwbouw zou het makkelijker zijn om dit te realiseren.
- **(win)** Windesheim had zelf onderzoek gedaan naar WKO, dit kon niet omdat ze dan de grond in moesten. i.v.m. de boringsvrije zone.

- **(vit)** Vitens weet zelf niet of er andere oplossingsmogelijkheden zijn aangedragen

Meenemen van bestaande gebiedsfactoren (in dit geval het warmtenet)

- **(en)** Op dit moment staat er een WKK-installatie in Hanzeland die gevoed wordt met cv-ketels.
- **(prov)** Omdat het warmtenet een grote investering is, is het niet logisch om deze niet mee te nemen bij het zoeken naar oplossingen. Dan had dit al veel eerder moeten gebeuren voordat het warmtenet er überhaupt lag, toen hadden er al meerdere opties afgewogen moeten worden.
- **(gem)** Omdat geothermie zo duur is wordt juist het bestaande warmtenet meegenomen omdat dit zoveel bijdraagt aan de haalbaarheid en een goede businesscase. Je kunt gebiedsfactoren en oplossingen niet los van elkaar zien.
- **(gem)** Bestaande gebiedsfactoren moeten meegenomen worden omdat dit vrij bepalend is voor de keuzes die je gaat maken.
- **(gem)** Het voordeel van geothermie in Hanzeland is dat er al een warmtenet ligt, de aansluiting van Windesheim op het warmtenet is vrij makkelijk te realiseren.
- **(gem)** Omdat het warmtenet er al ligt is de afzet van warmte al voor een groot deel geregeld, dit is een groot voordeel.
- **(greij)** Het is een goed idee om van tevoren breder te kijken naar de mogelijkheden los van factoren die er al liggen zoals het warmtenet en potentie van geothermie die in dit geval aanwezig zijn.
- **(vit)** Het is sowieso goed om van tevoren breed te kijken zonder bestaande gebiedsfactoren. Je zit dan alleen wel met verschillende belangen en partijen.

Brede blik hanteren aan de voorkant

- **(win)** Er is niet echt een discussie geweest over of alles in beeld is, dit is niet gebeurd of hier is Windesheim niet over ingelicht.
- **(greij)** Dit is een project waarin de mogelijkheden van geothermie worden onderzocht, de integrale aanpak wordt hierin wel gemist.
- **(greij)** Er is met de provincie ook gesproken over een meer integrale aanpak.
- **(en)** Het is zeker een goed idee om eerst een 'helikopterview' te doen voor alle mogelijke oplossingen en zo breed mogelijk te kijken zonder gelijk een focus te leggen.
- **(en)** Er zou altijd gekeken moeten worden naar alternatieven, mede omdat de markt snel veranderd en ontwikkelingen heel erg snel gaan.
- **(win)** Misschien had het project iets breder aangevlogen moeten worden, omdat het al heel snel richting geothermie ging. Er waren meteen concrete plannen over wat de stappen om dit te realiseren moesten zijn.
- **(win)** Het was misschien wel goed geweest om aan de voorkant iets breder te kijken (op stadsniveau bijv.). Eerst verbreden en later pas versmallen, toen Windesheim aansloot was er al een businesscase en was het meer invulling van het verhaal.
- **(win)** In dit project waren misschien nog wel kansen om het breder te trekken. Deze zijn niet gepakt.
- **(win)** Het is nu misschien beter om het grote plaatje van geothermie minder frequent te bespreken en meer in te gaan op de details. Strategisch, tactisch en technisch breder kijken naar mogelijkheden.

- **(win)** Op dit moment wordt er heel veel naar het project geothermie gekeken, maar misschien zijn we hier nog helemaal niet aan toe en moet er eerst naar de verbindingen tussen verschillende projecten worden gekeken en de verschillende mogelijkheden worden besproken voor oplossingen.
- **(win)** Het zou goed zijn om meer samen te werken en door met elkaar in verbinding te blijven en elkaar te versterken. Misschien is het een goed idee om een partij erbij te betrekken die er niet zo van de praktische kant in zit, een grotere verscheidenheid aan partijen.
- **(win)** Er is niet het idee dat het plan heel erg flexibel is ingericht in dit opzicht.
- **(vit)** Als provincie en/of gemeente zijnde zou het wel goed zijn om een bredere afweging te maken qua mogelijkheden voor warmte en verschillende technieken.
- **(prov)** Het bovengrondse deel zit hem meer in het meenemen van eventuele warmteafnemers, de ondergrond richt zich op de boringsvrije zone, drinkwaterwinning, geologie, etc. Hier is allemaal naar gekeken en er wordt ook rekening mee gehouden.
- **(win)** Elk gebouw van Windesheim is zelfvoorzienend, het plan voor de toekomst is om d.m.v. een soort warmtenet de gebouwen met elkaar te verbinden en daar willen ze een bron op aansluiten. Dit kan WKK, WKO, geothermie of iets anders zijn.
- **(greij)** Als gebruiker moet er misschien ook aan de voorkant beter naar de vraagstelling gekeken worden en er voor zorgen dat er in de subopdrachten ook breder gekeken wordt en goed wordt nagedacht.
- **(greij)** Misschien ben je aan de ene kant heel duurzaam bezig maar op een ander gebied totaal niet.
- **(vit)** Er wordt rekening gehouden met de verschillende tijdschalen en wat voor invloed deze hebben, omdat je te maken hebt met erg langdurige processen (drinkwaterwinning bijv.).

5. **Tijd:** In hoeverre is het tijdsaspect (verschillende termijnen en bijbehorende onzekerheden) meegenomen in de opgave?
3D-aspect: Hoe ver is er vooruit gekeken bij het maken van plannen? In hoeverre is er rekening gehouden met de toekomst en de veranderingen die dit met zich meebrengt en in hoeverre is hier gekeken naar de verschillende tijdschalen die bij de verschillende aspecten een rol spelen?
Concreet: Is er rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen voor toekomstige ontwikkelingen en het verschil in tijdschalen tussen de ontwikkelingen? Is er ook gedacht aan nazorg?

Opmerkingen uit interviews

Toekomstbeeld

- **(prov)** Als er gegraven moet worden om leidingen aan te leggen zal er zeker getracht worden om werkzaamheden te combineren en samen uit te voeren. Dan zit je eigenlijk al in de uitvoeringsfase.
- **(gem)** De gemeente en provincie hebben alleen een rol in de voorbereiding, in de uitvoering doen zij niks meer. Dan nemen marktpartijen het over.
- **(prov)** Later in het project zullen er externe partijen moeten worden gezocht voor o.a. boren, toezicht, etc. De provincie en gemeente hebben zelf geen kennis om de boring uit te voeren dus zal er een partij moeten zijn die tijdens het boren toeziet op het boorproces zelf, als een soort toezichthouder.
- **(en)** De gemeente is bezig om vast te leggen dat alle nieuw te bouwen panden in nabijheid van het warmtenet in Hanzeland aangesloten moeten worden hierop. Op die manier kan de gemeente al sturen in hoe zij invulling willen geven aan het gebied.
- **(en)** Er wordt wel rekening gehouden met toekomstige ontwikkelingen en de relevantie van het aangelegde leidingstelsel over een aantal jaren.
- **(vit)** Het blijft lastig om in de toekomst te kijken, je doet nu een bepaalde afweging waarop je een beslissing neemt.
- **(vit)** Als je een goede bron hebt heb je in de toekomst ook weer mogelijkheden om nieuwe partijen aan te sluiten op het net.
- **(gem)** Er is niet zozeer rekening gehouden met specifieke werkzaamheden die in de toekomst zullen plaatsvinden.
- **(prov)** Voor de toekomst is er rekening gehouden met andere partijen die mogelijk gebruik willen maken van het warmtenet. Als de infrastructuur er ligt zouden deze aangesloten kunnen worden.
- **(gem)** Je kan altijd onverwachte dingen tegenkomen bij nieuwe projecten, zo ook voor geothermie. Maar dit weet je niet van tevoren en overall zal de situatie anders zijn.
- **(prov)** Een geothermiebron ga je niet meer verplaatsen, het is een grote investering. In de nabije omgeving kan er in de toekomst altijd iets wijzigen maar dit kan je van tevoren niet voorspellen.
- **(prov)** Bovengronds is de ruimtelijke impact van een geothermie installatie niet heel erg groot, dit zou bovengrondse ontwikkelingen niet perse in de weg hoeven te staan.
- **(win)** Als het project nu strand is voelt het alsof Windesheim weer bij af is, dan zou Windesheim weer terugvallen naar de eigen campus.
- **(win)** Het is nu misschien beter om het grote plaatje van geothermie minder frequent te bespreken en meer in te gaan op de details. Strategisch, tactisch en technisch breder kijken naar mogelijkheden.

- **(win)**Op dit moment wordt er heel veel naar het project geothermie gekeken, maar misschien zijn we hier nog helemaal niet aan toe en moet er eerst naar de verbindingen tussen verschillende projecten worden gekeken en de verschillende mogelijkheden worden besproken voor oplossingen.
- **(greij)**Het is wel belangrijk om te bekijken wie alles gaat betalen/regelen mocht het allemaal niet doorgaan of niet goed gaan, wie gaat dit dan dekken.
- **(prov)**Het financiële plaatje zal ook nog uitgezocht moeten worden, er zijn nog veel vragen die beantwoord moeten worden. Er worden nu al voorzichtig wat stappen gezet om niet te veel tijdverlies te hebben straks.
- **(prov)**Er wordt en zal nog verder gekeken worden naar het vervolgproces en de kansen/belemmeringen voor zowel de boven als de ondergrond die dit met zich meebrengt.
- **(gem)**De uitvoering wordt gedaan door een exploitant van de bron welke de warmte weer levert/verkoopt aan ENnatuurlijk.
- **(gem)**Het kan ook zo zijn dat ENnatuurlijk de bron zelf gaat exploiteren.
- **(en)**ENnatuurlijk zal straks zorgen voor een stuk realisatie van de aan te leggen infrastructuur en kijken of ze ook een rol kunnen spelen in de exploitatie van de bron
- **(win)**ENnatuurlijk is de partij die het gaat exploiteren, de gemeente/provincie faciliteren hierin zodat ENnatuurlijk geïntroduceerd wordt en makkelijker een ingang hebben.

Nazorg en evaluatie

- **(win)**Het is lastig om zo'n groot project te overzien, maar je moet het wel zo inrichten dat je kan inspelen op nazorg en toekomstige ontwikkelingen. Of dat nu voldoende gebeurt is niet duidelijk.
- **(gem)**Monitoring zal altijd worden gedaan over de boringen en werking van de bron, dit is standaard. Maar echte tussen evaluaties over de relevantie van het project en de nazorg, etc. zijn nog niet aan de orde.
- **(gem)**De gemeente denkt nog niet specifiek na over de nazorg of tijdschalen van boven vs. ondergrond. Hier zijn wel algemene ideeën over door bijv. de boorputten dicht te storten met beton, maar dit speelt pas veel verder in de toekomst.
- **(gem)**Als tussen evaluaties nodig zouden zijn over bijvoorbeeld relevantie van het project na twee jaar zou dit betekenen dat je een foute investering hebt gedaan.
- **(greij)**Over nazorg is er nog niet gesproken in de groep
- **(en)**ENnatuurlijk heeft al een reservering staan voor het opruimen van haar eigen leidingen, dit is wel meegenomen in het proces.
- **(en)**Als een project niet meer rendabel te exploiteren is zal ENnatuurlijk voor de verwijdering een reservering doen, je bent verplicht om alle ondergrondse infra te verwijderen als deze niet meer wordt gebruikt.
- **(en)**Soms geeft een gemeente aan dat het in de grond kan blijven liggen, als de gemeente dan zelf bezig gaat in het gebied kloppen ze weer aan zodat het tegelijkertijd met de werkzaamheden van die gemeente kan worden verwijderd.
- **(en)**Hiervoor is ook een verleggingsregeling, deze ligt bij de gemeente. Het opruimen van oude leidingen is een dure zaak.

- **(greij)** Misschien is het handig en interessant om later in dit project weer een keer terug te kijken op hoe het allemaal is verlopen.
- **(vit)** Er wordt in het technische traject naar de hele levenscyclus van de geothermie installatie gekeken. Dus nazorg, voorbereidende werkzaamheden, monitoring en alle bijbehorende risico's.

Politiek

- **(en)** Er moet in Nederland wel rekening gehouden worden met de politiek omdat deze in Nederland erg veranderlijk is. Er zijn wel bepaalde beleidsdoelstellingen vastgelegd door gemeenten, maar deze zijn niet keihard of heel specifiek.
- **(en)** Om geen problemen van de politiek te ondervinden zouden er echt harde doelstellingen vastgelegd moeten worden, hiervoor is een politiek stabiel klimaat nodig (is niet aanwezig in Nederland).
- **(gem)** In de politiek weet je nooit precies wat er gaat veranderen,
- **(gem)** Er zullen politiek gezien geen veranderingen gaan plaatsvinden die de geothermieplannen onmogelijk zouden maken. Er zal in ieder geval geen negatieve houding tegenover geothermie ontstaan.
- **(prov)** De politiek verandert om de vier jaar en het is altijd afwachten wat de richting hier van zal zijn. Als er een SDE-subsidie staat dan is deze voor bepaalde tijd vastgezet, een nieuwe regering zal niet zomaar dit soort beschikkingen weghalen.
- **(win)** De politiek is hier niet heel sterk aanwezig, het plan past heel goed in de huidige visie en doelstellingen van de overheid en er worden voor de toekomst geen obstakels verwacht voor het project. Hier is in ieder geval geen rekening mee gehouden.
- **(win)** Het project is ook gewoon gebonden aan landelijke doelstellingen, dus er wordt wel verwacht dat hier dezelfde lijn zal worden aangehouden.
- **(greij)** Er wordt vanuit gegaan dat als de subsidie er is dat het duidelijk is waar dit geld naartoe gaat, de politiek zal hier niet erg bij betrokken zijn.
- **(vit)** Bij politieke veranderingen moet je er wel alert op zijn dat je je bedrijfsvisie blijft delen met de gedeputeerden. Dit voorkomt dat je de hele bedrijfsvoering moet veranderen.

6. **Informatie:** Zorg dat er voldoende informatie beschikbaar is op voorhand en bij nieuwe ontwikkelingen vul deze dan aan. Is er voldoende informatie over alle relevante aspecten?
- 3D-aspect:** Behoud een brede blik, wat speelt er in het gebied, wat is er aanwezig en wat zijn de mogelijkheden. Dit geldt voor de gehele ruimte. Betrek waar ruimte is ook mensen bij het proces die hier geen directe verbinding mee hebben om andere invalshoeken te creëren. Informatie uitwisseling tussen de betrokkenen is essentieel.
- concreet:** Is er voldoende informatie en kennis voorhanden, beschikbaar en gebruikt voor de opgave. En beslaat deze informatie de gehele verticale lijn?

Opmerkingen uit interviews

Informatieverzameling

- **(prov)**In principe wordt alle informatie gezamenlijk opgezocht.
- **(prov)**De ene partij heeft natuurlijk wel meer kennis dan de andere partij over sommige zaken. Deze informatie die beschikbaar is bij de partijen wordt gedeeld en iedereen is op de hoogte van alle plannen en ideeën.
- **(gem)**Er was al een haalbaarheidsonderzoek gedaan door Pan-terra. Voor de rest waren vrijwel alle kansen en belemmeringen in boven- en ondergrond in Hanzeland bekend bij de gemeente Zwolle.
- **(en)**Er was van tevoren al veel kennis beschikbaar over mogelijkheden, wetten, vergunningen, subsidies kansen en belemmeringen. Deze kwam vooral van de gemeente en de provincie. Deze informatie is ook in de beginfase al met alle partijen gedeeld.
- **(prov)**Er worden wel externe partijen ingehuurd om bepaalde informatie aan te leveren (bijvoorbeeld geologisch gezien).
- **(en)**Het geologisch onderzoek moet antwoord geven op wat de meeste ideale plek is voor de bron van geothermie. Dit is van invloed op de investeringsgrootte en welke onzekerheden er allemaal nog spelen.
- **(vit)**Op voorhand was er veel kennis beschikbaar over het gebied en wat er daar speelde, voor Vitens betrof dit vooral kennis over de winlocaties en grondwaterstromingen.
- **(gem)**Wel leunen Windesheim en het Greijdanus erg op de gemeente. Windesheim heeft nog wel een adviseur om Windesheim ook vertrouwen te geven. Deze steunen het project ook.
- **(gem)**Wat het meest geschikte systeem is voor zo'n school kunnen ze zelf moeilijk bedenken omdat dit een studie op zich is. Vandaar de adviseurs.

Overlegstructuur en informatiedeling

- **(win)**De verschillende partijen vormen samen een werkgroep waarmee ze regelmatig om tafel zitten om te bespreken hoe het project loopt en de belangrijke zaken te delen. Informatiedeling gaat prima, alleen op dit moment valt er niet heel veel te delen.
- **(gem)**De verhoudingen in informatiedeling zijn heel erg goed, in principe hebben alle partijen dezelfde informatie en is iedereen heel open.
- **(gem)**Er zijn regelmatig overleggen of er wordt een belletje gepleegd tussen de partijen als er zich iets nieuws voor doet.
- **(greij)**De informatie die verstrekt wordt is voor alle partijen gelijk en er wordt veel gedeeld, iedereen is wel op de hoogte van wat er gaande is.
- **(en)**Bij nieuwe bevindingen en informatie is er om tafel gegaan en hierbij waren alle direct betrokken partijen altijd allemaal aanwezig.

- **(vit)** Verslaglegging van de bijeenkomsten wordt eigenlijk nog niet genoeg gedaan. Dit zou wel meer mogen gebeuren.
- **(win)** Wat er nog wel mist is de vastlegging van informatie, dit gebeurt nog niet genoeg tijdens besprekingen.
- **(vit)** Er wordt veel telefonisch overlegd, maar er wordt ook informatie uitgewisseld via de mail en de bijeenkomsten.
- **(vit)** Tussen de twee trajecten onderling is niet echt contact tussen partijen maar er zitten leden in beide werkgroepen dus dit zou goed moeten gaan.
- **(vit)** Alle partijen hebben dezelfde informatie en iedereen is open naar elkaar toe, dit is echt een project waar je met zijn allen uit moet komen.
- **(win)** Windesheim wist dat het waterschap betrokken was bij de drinkwatervoorraad en waterwinning en hebben een globaal beeld van wat er in het gebied speelt.
- **(win)** Maar in dit geval zijn de gemeente en de provincie meer aan zet om hierover de kennis over te dragen en wat de mogelijkheden zijn.
- **(win)** Als het verhaal heel technisch wordt is dit voor Windesheim en Greijdanus niet interessant. Wellicht zouden er twee aparte groepen gemaakt moeten worden.
- **(greij)** Op het moment is er geen intensief overleg, de laatste keer dat ze bij elkaar zaten was 15 December. Dit is al een half jaar geleden, dit komt ook omdat er gewacht moet worden op de Elena-subsidie.
- **(greij)** Om steeds gebeld te worden over mogelijke risico's of problemen is niet zo belangrijk. Hier zitten de gemeente en provincie wel bovenop.
- **(greij)** Als er echt nieuwe dingen aan het licht komen die voor hun ook relevant zijn worden ze wel ingelicht.
- **(greij)** Er zijn geen vaste overlegmomenten.
- **(greij)** Er zitten technici in het project en die zitten er veel dieper in, voor Greijdanus en Windesheim is het vooral interessant wat het oplevert.
- **(en)** De potentiële nieuwe afnemers zijn nog niet op de hoogte van alle informatie of hebben al aan tafel gezeten tijdens gesprekken, zo ver is het proces nog niet.
- **(en)** Mochten deze op den duur gaan aansluiten dan kunnen zij alle gewenste informatie krijgen.
- **(en)** verwacht wordt dat zij alleen geïnteresseerd zullen zijn in de hoeveelheid warmte die ze nodig hebben en hoe hun energievoorziening wordt ingevuld (welk label kunnen ze behalen).
- **(vit)** Vitens wordt eerst algemeen benaderd om vervolgens de persoon binnen Vitens te zoeken die over het specifieke gebied gaat, de contactpersoon binnen Vitens is zelf iets later aangeschoven.
- **(vit)** Over het geothermie project in Hanzeland was nog niet veel informatie beschikbaar bij de contactpersoon van Vitens omdat dit eerst via andere personen is gegaan en hij dit project later heeft overgenomen.
- **(vit)** Het aanschuiven bij het geothermieproject is via andere personen gegaan dus het moment van deelname aan de werkgroep is niet precies helder.

- **(vit)** Er is veel contact met de gemeente en provincie, er wordt ook veel overlegd tussen deze partijen.
- **(vit)** Er zijn geen vaste momenten om te vergaderen in het technische traject, meestal wordt aan het eind van een vergadering een nieuwe datum gepland.
- **(vit)** Er vindt heel veel afstemming plaats tussen de Provincie en Vitens over het beleid en de lange termijnvisie.
- **(vit)** Nu is het vooral feitenonderzoek en hier kan iedereen makkelijk open aan bijdragen.

7. **Bestuurlijk-juridisch:** Het is van belang om inzicht te hebben in welke bestuurlijke- en juridische regelingen er spelen bij de opgave.
3D-aspect: Het is verstandig om in beeld te hebben welke regelingen en regels het toepassen van een integrale benadering toejuichen of juist tegenwerken en om te kijken hoe deze vermeden of gebruikt kunnen worden.
Concreet: Zijn er vanuit bestuurlijke, financiële en juridische hoek regelingen of regels die een 3D-benadering stimuleren of belemmeren (bijvoorbeeld subsidies, stugge wetgeving omtrent archeologie of natuur, etc.)?

Opmerkingen uit interviews

Gesloten overeenkomsten

- **(en)** Er is een intentieovereenkomst gesloten met alle direct betrokken partijen om de haalbaarheid van het project verder te onderzoeken.
- **(win)** Bij het geothermie project waren alle partijen wel vanaf de startfase aanwezig. De intentieovereenkomst is gezamenlijk opgesteld.
- **(gem)** Ook hebben het bestuur van het Greijdanus en Windesheim een intentieovereenkomst/samenwerkingsovereenkomst ondertekend samen met de andere partijen.
- **(greij)** Er is in de intentieovereenkomst toegezegd om mee te doen met het vooronderzoek en voor financiële ondersteuning te zorgen.
- **(en)** De partijen hebben allemaal een eigen rol, deze staan vastgelegd in de intentie overeenkomst.
- **(greij)** Er is nog geen ja gezegd om volledig met het geothermieproject mee te doen, pas als alles is onderzocht en er een gunstig beeld uit komt zal het Greijdanus hier in gaan stappen. In principe heeft elke partij dit gedaan, de partijen hebben al wel geld beschikbaar gesteld voor dit vooronderzoek.
- **(win)** Alle relevante regelingen zijn voor Windesheim in de intentieovereenkomst vastgelegd.
- **(greij)** Het geothermie traject is nog vrijblijvend, er is wel geïnvesteerd in het vooronderzoek. In dit onderzoek moeten alle hobbels en consequenties duidelijk worden.
- **(greij)** Het Greijdanus heeft aangegeven dat het niet meer mag gaan kosten dan dat het ze nu kost.

Subsidies

- **(en)** Geothermie is een heel erg kostbare techniek, subsidies zijn hiervoor belangrijk om een goede businesscase te realiseren.
- **(win)** De aanvraag van subsidies, etc. worden meer gedaan door de gemeente en provincie, hier wordt Windesheim ook niet echt in meegenomen.
- **(win)** Er is onduidelijkheid over de Elena-subsidie, Windesheim moet ook verantwoording afleggen aan een bestuur en kon hier geen duidelijkheid over bieden.
- **(win)** Er werd eerst verwacht dat de subsidie eind 2015 er zou zijn, sindsdien is het niet bekend hoelang het gaat duren.
- **(en)** Er is een Elena-subsidie aangevraagd bij de Europese unie, deze is om het onderzoek te voorfinancieren (bijv. geologisch onderzoek).
- **(en)** Er zal in April 2016 uitsluitsel komen over de Elena-subsidie, dit is een belangrijke milestone.

- **(en)** Als de Elena-subsidie niet verstrekt wordt zal er overlegd moeten worden of de partijen samen voldoende draagvlak kunnen creëren om het project rendabel te maken.
- **(gem)** Het vooronderzoek konden de partijen niet samen financieren dus is hiervoor een Elena-subsidie aangevraagd (actie van de provincie). Dit proces is nu bijna afgerond.
- **(gem)** De Elena-subsidie is bedoeld voor het vooronderzoek en als blijkt dat de vergunningen, financiering, etc. goed is geregeld komt er een go of no go moment.
- **(win)** Er is nog onduidelijkheid over de Elena-subsidie, daarom wordt er voorzichtig te werk gegaan. Deze subsidie is essentieel, als deze er niet komt kan je beter gelijk stoppen.
- **(greij)** Als de subsidie niet wordt verstrekt gaat het project sowieso niet door.
- **(en)** Als er uit het geologisch onderzoek blijkt dat er hele goede kansen voor geothermie zijn zal de volgende fase worden ingezet en de SDE-subsidie worden aangevraagd.
- **(en)** De SDE-regeling is een belangrijke subsidie, dit is een exploitatie-subsidie.
- **(gem)** SDE-subsidie, deze is bedoeld voor de exploitatie.
- **(gem)** De SDE-subsidie is hierbij van belang, als deze is verstrekt dan staat deze vast. Zonder SDE-subsidie zou de terugverdientijd zo lang zijn dat geen bedrijf in het project wil stappen.
- **(gem)** De SDE-subsidie vraagt ook om zekerheid van warmte afzet voor de verstrekking van deze subsidie.
- **(en)** Grote partijen als Essent slokken gelijk een groot deel van dit soort subsidies op, dit is ten nadele van lokale initiatieven. Dus kan het goed zijn om op voorhand een subsidie aan te vragen.
- **(win)** In het PVA is er wel verwoord wat de aanliegroute van het project moet zijn, welke stappen in welke volgorde doorlopen moeten worden, etc.

Beleid, regels en wetgeving

- **(gem)** Geothermie is niet de makkelijkste weg natuurlijk, voor de gemeente Zwolle was er niet iets wat beperkingen oplegde om deze keuze te maken.
- **(gem)** De omgevingsvergunning en opsporingsvergunning zijn twee belangrijke documenten die het boren en de uitvoering van het project mogelijk moeten maken.
- **(vit)** Het belangrijkste is de omgevingsverordening en wat hierin staat over
 - grondwatervoorziening en de boringsvrije zone.
 - Als hierin iets gewijzigd moet worden zul je je beleid moeten aanpassen, hierom wordt nu onderzoek gedaan.
- **(vit)** Het gewijzigde beleid zal voor heel Overijssel gelden en later misschien ook Nederland. Hier moet rekening mee worden gehouden tijdens de verslaglegging hier van.
- **(vit)** Je zou kunnen zeggen dat geothermie kan onder een aantal voorwaarden, afhankelijk van gebiedsfactoren en een bepaalde technische uitvoering. Dit moet dan nog onderzocht worden.
- **(vit)** Geothermie kan nu niet i.v.m. de geldende omgevingsverordening, als je dit wel mogelijk wilt maken zou dat betekenen dat je je beleid zult moeten aanpassen.
- **(vit)** Dan wordt het een kostenafweging, hoeveel extra ben je kwijt. Hoe rendabel dit zal zijn zal nog worden uitgezocht in de technische werkgroep.

Interne politiek

- **(win)** Op Windesheim is er een bestuur, hiervan vertrekken bepaalde leden die het huidige beleid hebben uitgezet. Dus als hierin veranderingen plaatsvinden kan de focus van het beleid ook verschuiven, dit kan voor knelpunten zorgen.
- **(win)** Met regels, wetten en beleid heeft Windesheim niet veel van doen, dit is meer zaak voor de gemeente en provincie. De intentie overeenkomst is wel juridisch getoetst.
- **(win)** Windesheim is een onderwijsinstelling, zij kunnen best investeren op de campus als de kosten verantwoord zijn.
- **(win)** Buiten de campus investeren of als er een commercieel tintje aan zit kan lastig worden, dan krijg je de discussie over publiek of privaat.
- **(win)** Voor het vervolgtraject zal Windesheim ook nergens instappen waar ze niets kunnen verantwoorden.
- **(greij)** Dit project is aantrekkelijk voor het Greijdanus omdat de overheid er heel veel geld in wil gaan investeren. Windturbines of zonnepanelen zou meer een eigen investering zijn.
- **(gem)** Het Greijdanus wil wel warmte, maar hun core-business is onderwijs dus het moet niet te ingewikkeld worden. Zij dragen bij door te delen in de voorbereidingskosten.
- **(greij)** De onderwijsinstelling krijgt niet genoeg geld om overal in mee te gaan maar de overheid verwacht wel duurzaamheidsmaatregelen.

8. **Afwegingen:** Er zullen keuzes gemaakt moeten worden om tot de uiteindelijke besluitvorming te komen, hiervoor worden afwegingen gemaakt tussen verschillende onderdelen en oplossingen.
3D-aspect: Houd goed in het oog of in de uiteindelijke afweging nog steeds alle relevante aspecten en alle dimensies van de ruimte zijn meegenomen.
Concreet: Is er in de uiteindelijke afweging rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten die hierbij horen?

Opmerkingen uit interviews

Beeld t.o.v. de besluitvormingsfase op dit moment

- **(prov)** Er is ook kennis en ervaring gehaald uit het project koekoekspolder waar ook geothermie is toegepast, deze ervaringen worden meegenomen naar het volgende project en zo leer je iedere keer iets nieuws.
- **(prov)** Alle stappen die genomen worden en nog gepland staan voor de toekomst zullen leiden tot een goede besluitvorming, er is breed gekeken.
- **(prov)** Niemand heeft oogkleppen op gehad en zich alleen gericht op geothermie. Alle mitsen en maren zijn meegenomen en afgewogen tegenover elkaar, dit zal leiden tot een goede oplossing.
- **(en)** Er is goed rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte, vooral door de provincie en de gemeente omdat zij hier meer kennis over hebben en er zelf heel erg mee bezig zijn.
- **(en)** Geothermie is een vrij nieuwe techniek en hierom wordt er ook voorzichtig en zorgvuldig te werk gegaan.
- **(en)** Er is echt een compleet beeld over alle kansen en belemmeringen die er spelen en wat de beperkingen en uitdagingen zijn de komende tijd voor het proces.
- **(gem)** Er is zeker goed rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en alle spelende factoren (bijvoorbeeld door middel van een nut en noodzaak onderzoek), dit wel alleen in het kader van de energietransitie.
- **(win)** Er is wel het idee dat er een compleet beeld is over de kansen, belemmeringen en oplossingen die tot een besluit moeten leiden voor geothermie.
- **(vit)** Er is goed rekening gehouden met de verschillende dimensies van de ruimte.
- **(vit)** In het geval van drinkwater heb je altijd te doen met invloeden van de ondergrond op de bovengrond en vice versa. Hier moet altijd naar gekeken worden en dit gebeurt ook in het technische traject.
- **(vit)** Het proces is goed ingericht, er zijn mensen van verschillende instanties bij betrokken die heel veel kennis hebben. Hierdoor zal er een goed overwogen besluit gemaakt kunnen worden.

Onzekerheden

- **(prov)** Er moeten nog veel keuzes gemaakt worden over wat allemaal kan en mag, de politiek is op dit moment volop bezig met vraagstukken in de ondergrond.
- **(prov)** Mocht het op de ene locatie niet kunnen dan zullen er toch mogelijke andere locaties of oplossingen moeten worden overwogen.
- **(gem)** Er is wel de indruk dat er tot een goed overwogen besluit is gekomen omdat er al veel bekend was qua informatie en omdat er veel onderzoek is gedaan. Maar er moet natuurlijk nog veel onderzocht worden en er kunnen zich altijd onverwachte dingen voordoen.
- **(win)** Er wordt wel vermoed dat er met alle aspecten van de ruimte en andere ontwikkelingen rekening is gehouden, maar hier zijn ze niet zeker van

- **(win)** Of er naar de boven- en ondergrond is gekeken en alle dimensies van de ruimte zijn meegenomen is niet bekend, dit is meer een taak voor de gemeente en provincie.
- **(win)** Of er een compleet beeld is over het hele gebied en wat daar de mogelijkheden zijn is niet duidelijk voor Windesheim
- **(greij)** Om een goede afweging te kunnen maken is er nog veel meer informatie nodig over mogelijkheden, risico's, kansen, etc. Dit moet allemaal eerst uitgezocht worden wil het Greijdanus ja zeggen
- **(greij)** Er wordt een risico inventarisatie gemaakt voor de toekomst en als deze groot zijn of te veel voor het Greijdanus gaan ze niet mee in het project.
- **(prov)** Of het onderzoek naar het verbinden van de verschillende warmtevragers aan het warmtenet meer tijd in beslag zal gaan nemen is nog niet bekend. Er moet later in het proces nog op zoek gegaan worden naar een partij die naar de bron wil gaan boren. De partijen die nu het vooronderzoek doen kunnen dit niet zelf.
- **(greij)** Sommige ontwikkelingen gaan zo snel dat het voor kan komen dat volgend jaar misschien wel windturbines een aantrekkelijkere optie zijn om in te investeren.
- **(greij)** Het Greijdanus heeft een paar jaar geleden met subsidie van de provincie nieuwe ketels gekregen, is dit een desinvestering geweest of kan dit opgenomen worden in het warmtenet?
- **(greij)** De verhouding tussen de investering in de ketels en het geothermie project zijn nog niet duidelijk, Dit moet allemaal nog onderzocht worden wil het Greijdanus een goede beslissing kunnen nemen.
- **(greij)** Het proces duurt nu al erg lang en als het nog een aantal jaren duurt kunnen ze misschien beter ergens anders op inzetten. De politiek kan niet sneller werken, maar nieuwe technieken blijven komen.
- **(prov)** Weet niet zeker of er achteraf gezegd kan worden dat er tijdswinst geboekt had kunnen worden, maar dit weet je van tevoren natuurlijk allemaal niet.
- **(prov)** De Elena-vergunning zorgt bijvoorbeeld voor iets vertraging. Als je heel veel zaken al van tevoren weet zou je tijd kunnen winnen, tot nu toe zijn er niet echt dingen die over het hoofd zijn gezien.
- **(greij)** Het is in dit proces een beetje een 'aldoende leert men' methode, er hangen nog heel veel subprojecten aan vast.

9. Suggesties en aandachtspunten aangedragen door partijen

Opmerkingen uit interviews

- **(en)** Voor het verhogen van de slagingskans zou het goed zijn als andere stakeholders een actievere rol spelen in het contacteren van andere partijen die kunnen bijdragen aan een grotere warmtevraag.
- **(en)** Continuïteit is belangrijk, als er bij andere spelers bij komen of iemand ziek wordt, met pensioen gaat, etc. Zorg ervoor dat het project door blijft lopen.
- **(en)** Laat iedereen andere partijen aanspreken en stimuleren om ook aan te sluiten bij dit soort initiatieven.
- **(gem)** We zijn nog niet ver genoeg in het proces om te kunnen zeggen of iets anders aangepakt had moeten worden of dat er een betere techniek toegepast had kunnen worden.
- **(win)** Er mag nog wel gekeken worden naar de structuur van afstemming en de manier waarop je naar zo'n project kijkt. Sommige gesprekken zijn niet relevant om bij te zitten.
- **(greij)** Het is nog niet duidelijk of er iets beter of anders gedaan kan worden.
- **(greij)** Als gebruiker moet er misschien ook aan de voorkant beter naar de vraagstelling gekeken worden en er voor zorgen dat er in de subopdrachten ook breder gekeken wordt en goed wordt nagedacht.
- **(greij)** Misschien ben je aan de ene kant heel duurzaam bezig maar op een ander gebied totaal niet.
- **(greij)** Wat wordt er verwacht van het Greijdanus en wie denkt over dit soort zaken na, dit zal in ieder geval mee moeten worden gegeven aan de projectleider.
- **(win)** In een ander energietraject heeft Windesheim eerst een marktverkenning gedaan, dan weet je beter wat je kan verwachten en waar er knelpunten zijn.
- **(vit)** Zoals eerder gezegd is het proces goed georganiseerd, maar de verslaglegging zou nog wel beter kunnen.
- **(vit)** De provincie Overijssel zou in dit soort processen er actief bij betrokken moeten zijn en een leidende rol gaan spelen.
- **(greij)** Er zijn subsidies voor zonnepanelen, windturbines, etc. het haakt allemaal op elkaar in maar er is vanuit de provincie geen integraal plan hiervoor.
- Het zou fijn zijn als hier ook iets voor komt, wat kan je kiezen en wat betekent dit voor mij.

BIJLAGE 5 – UITGEWERKTE INTERVIEWS RIVIERENWIJK

1. **Denk vanuit maatschappelijke opgave(n) met een ruimtelijke dimensie die mogelijk impact hebben op, of spelen in, een specifiek gebied:** Welke relevante opgaven liggen er allemaal binnen een gebied?
3D-aspect: Opgaven zoeken over de gehele verticale lijn, zowel boven als in de ondergrond.
Concreet: Is er gekeken naar de kansen en belemmeringen die er spelen in het gebied in zowel boven- en ondergrond? Is er gekeken naar meerdere (maatschappelijke) opgaven die zich in het zelfde gebied bevinden?

Opmerkingen uit interviews

De oorspronkelijke opgave per partij

- **(gem)** De Rivierenwijk werd gezien als “het putje van Deventer”, de Rivierenwijk had een groot aantal van dezelfde typen sociale huurwoningen. Het principe voor de gemeente was de woningvoorraad te veranderen zodat die beter paste bij de opbouw van de bevolking, maar ook om slechte stukken te vernieuwen.
 - **(gem)** De opgave voor de herstructurering was toen men begon: kan je een deel van de bewoners die nu veel te goedkoop wonen in de sociale huur (scheefwoners), kan je daar de helft van naar een meer geschikte woning krijgen die bij hun inkomen past?
 - **(ren)** De Rivierenwijk was aangewezen als een van de vogelaarwijken, sociaal maatschappelijk was het geen topwijk. Veel werkeloosheid, weinig betrokkenheid onderling, verpaupering van het bezit, relatief veel criminaliteit, etc. Daarop is besloten om de wijk te herstructureren, in samenspraak met de gemeente en ook de landelijke overheid.
 - **(ren)** De herstructurering is vooral veroorzaakt vanuit het sociale aspect.
 - **(ren)** De woningen waren tevens economisch en technisch afgeschreven.
 - **(kop)** Het idee was om woningen te realiseren binnen de sociale sector, maar ook andere woningtypen worden gerealiseerd. De wijk moest vernieuwd worden.
 - **(kop)** Het doel was om het imago van de wijk te veranderen om een meer gemêleerde groep bewoners te hebben. Dit is alleen voor het stuk van de wijk waar nieuwbouw wordt gerealiseerd.
2. **Verbindingen:** In een gebied kunnen meerdere relevante opgaven liggen die elkaar beïnvloeden en waarvan verbinding een breder scala aan oplossingen mogelijk maakt die mogelijk ook nog effectiever zijn.
3D-aspect: De opgaven kunnen dan aan elkaar worden verbonden zodat er twee of meer vliegen in een klap worden geslagen. Wellicht zijn er ook opgaven waar geen verbinding mogelijk is, deze worden apart opgepakt, daarvoor worden afzonderlijke oplossingen gezocht.
Concreet: Is er gesproken van mogelijkheden om de verschillende opgaven wel of juist niet met elkaar te verbinden en mee te nemen in het proces en waren hier redenen voor?

Opmerkingen uit interviews

Verbinding met andere opgaven

- **(kop, gem)** Het oorspronkelijke plan was het hele gebied bekijken en dan gaan bouwen, dit is later teruggebracht naar deelprojecten. De haalbaarheid van de plannen is vergroot door niet meer alles aan elkaar te koppelen maar losse projecten te formuleren en realistische afspraken te maken. Ook in verband met de recessie van Rentrete zelf destijds en in Nederland.
- **(gem)** De herstructurering van Rivierenwijk zelf is meer een integrale aanpak waarin je ook de buitenruimte doet. Wegenstructuur, parken, voorzieningenniveau, de woningen en daarnaast ook een sociaal programma welke helpt met onderwijs, bewegen, werk, etc. Scherf drie grenst bijv. weer aan het gezondheidscentrum en het buurthuis. Dit vraagt erom dat je verbindingen gaat leggen.

- **(gem, ren, kop)** Door de hele wijk ligt een kindlint, dit is een langzaam verkeerroute. Het is een route die alle voorzieningen in de wijk verbindt met elkaar. Deze zorgt ervoor dat je fietsend en/of lopend langs alle voorzieningen kan.
 - **(ren, kop)** In het plan is er ook voor gezorgd dat er samenhang is tussen de bebouwing, de wijken mogen verschillen maar niet compleet anders zijn.
3. **Het speelveld:** Hierin moeten alle relevante partijen zijn opgenomen die direct belang hebben bij de opgaven die er liggen, dit kunnen overheden zijn, maar ook ondernemers of andere particulieren en kennisinstellingen.
- 3D-aspect:** Aan de voorkant van het proces moet een eerste beeld zijn gevormd welke partijen mogelijk een belang hebben bij het project. Vanaf de aanvang van het proces zal met al deze partijen om tafel worden gegaan. Daarnaast wordt gedurende het proces steeds gezocht naar nieuwe relevante partijen in die fase en is het proces zo open dat nieuwe partijen die iets kunnen toevoegen, ook kunnen aanhaken.
- Concreet:** Zijn alle relevante partijen benaderd en zijn er partijen uitgenodigd die binnen het gebied algemene belangen hebben in de boven en/of ondergrond? (bijvoorbeeld een waterleiding of kabelbedrijf)

Opmerkingen uit interviews

Rolverdeling en moment van deelname

- **(ren, kop)** De kopgroep, de gemeente en Rentree zijn de hoofdspelers. Het plan voor de herstructurering is vooral door deze partijen opgesteld.
- **(gem)** De gemeente Deventer zorgt ervoor dat het proces en de afstemming tussen de verschillende projecten goed verloopt (procesmanager).
- **(gem)** Rentree is in principe opdrachtgever voor de gemeente, de rekening en het risico ligt bij Rentree.
- **(gem, kop)** De kopgroep kijkt naar de hele Rivierenwijk en naar alle projecten die gestart worden om te controleren of er voldoende bewonerscomponenten inzitten. De kopgroep bewaakt de bewonersparticipatie, handhaaft gemaakte afspraken en is klankbordgroep/adviseur voor bewoners. De kopgroep heeft al wat dingen kunnen realiseren met behulp van de bewoners.
- **(gem)** De kopgroep heeft een procesrol en geen inhoudelijke rol, over de inhoud wordt rechtstreeks gepraat met de bewoners.
- **(ren)** Uiteindelijk moet de kar wel getrokken worden door de gemeente en corporatie. Dat is ook niet erg want dit zijn de professionele partijen en dat is ook hun taak.
- **(ren, kop)** Rentree, de gemeente Deventer en de bewoners kopgroep waren alle drie vanaf het begin betrokken bij het maken van de plannen voor scherf drie van de herstructurering van de Rivierenwijk.
- **(ren)** Het waterschap heeft betrokkenheid gehad bij het plan, zij hebben nadrukkelijk meegedacht bij alle waterhuishoudkundige oplossingen die bedacht werden. Bij het stedenbouwkundig plan heeft het waterschap niet aan tafel gezeten maar werden de plannen van de gemeente gecontroleerd door het waterschap.

Algemene belanghebbenden

- **(gem)** Naast deze drie partijen zijn er natuurlijk veel meer betrokken partijen actief bij de plannen, schooldirecteuren, de wijkmanager, aannemers, etc. maar de drie genoemde partijen houden zich echt bezig met de wijkvernieuwing.
- **(ren)** In de uitvoering zijn nutsbedrijven een van de eerste partijen die worden benaderd, die moeten als eerste vernieuwingen aanleggen voordat er verder gewerkt kan worden. Zij leggen eigenlijk de basis voor het bovengrondse deel.
- **(ren)** Er is een breed scala aan partijen benaderd met algemene belangen en die allemaal een rol speelden in het gebied, denk hierbij aan nutsbedrijven, de politie, de brandweer, afval ophaaldiensten.

Intern speelveld

- **(ren)** Binnen de gemeente zijn er natuurlijk heel veel afdelingen die ook allemaal met dit plan te maken hebben zoals energie, water en infrastructuur.
- **(gem)** Er is een beheergroep die de plannen voor de openbare ruimte toetst op de eisen gesteld in het inrichtingsplan. Hierin zitten toezichthouders voor vergunningen, stedenbouwkundigen, waterexperts, etc. in.
- **(kop)** Voor voorzieningen zoals de Amstellaan zijn niet alleen Rentree, de gemeente Deventer en de kopgroep nodig, hier zijn ook de provincie Overijssel en het Rijk bij betrokken, er zijn ook een aantal ministers langsgekomen.
- **(gem)** Een doelstelling van een corporatie is anders dan die van een gemeente maar samen proberen ze er het beste uit te halen en er wordt rekening gehouden met elkaars verantwoordelijkheden.

Opzoeken kansen & belemmeringen

- **(gem)** De kopgroep doet geen onderzoek naar kansen en belemmeringen naar bijv. archeologie of waterhuishouding, dit doen de gemeente Deventer en Rentree samen.
- **(ren)** De kopgroep heeft veel nagedacht over bijvoorbeeld speelvoorzieningen, waar laag te bouwen en waar hoog te bouwen, hierin heeft de kopgroep vanaf het begin veel in meegedacht.
- **(ren)** Er was niet één partij die er uitsprong qua activiteit bij het opzoeken naar kansen en belemmeringen. Afhankelijk van de organisatie is er vanaf verschillende invalshoeken gekeken naar kansen & belemmeringen.

Vooronderzoek

- **(gem, ren)** De afspraken uit 2011 zijn gebaseerd op een stedenbouwkundig raamwerk dit plan is opgebouwd uit verschillende onderzoeken over o.a. de woningvoorraad, wegenstructuur, welke voorzieningen je wilt en hoe je deze verbindt met de hele wijk. Dit plan heeft de basis gelegd voor de uiteindelijke herstructurering. Hoe verder en gedetailleerder de plannen worden hoe meer en specifieker je kan onderzoeken.
- In het stedenbouwkundig plan is gekeken naar bestaande stratenpatronen, nieuwe stratenpatronen, riolering, etc.
- **(kop)** De kopgroep had een organisatie ingehuurd om keukentafelgesprekken te voeren met groepen bewoners. Uit deze gesprekken is zijn punten gekomen waarop de bewoners hun nieuwe wijk graag wilden zien. Die uitgangspunten zijn steeds gebruikt door de kopgroep om de plannen waarmee de corporatie of de gemeente kwamen te toetsen.
- **(gem)** Op voorhand is er gekeken naar waar er gesloopt moest worden, waar wegen moesten komen, waar er woningen moesten komen, etc. Dit wordt uitgewerkt in plannen en dan kan je

nader kijken naar o.a. bodemsanering, waterhuishouding, etc. Maar zaken als bijv. asbest die komen pas aan het licht als je al bezig bent.

- **(ren, kop)** Er is vooronderzoek gedaan naar risico's en feiten die spelen of kunnen spelen in Rivierenwijk, bijv. op plekken waar vroeger een benzinstation zat. Dit valt ook onder het kopje vooronderzoek. Je moet dit soort onderzoeken doen maar je wilt het ook zelf doen, als je dit niet doet en je komt iets tegen kan dit aanzienlijke kosten met zich meebrengen.
 - **(kop)** De kopgroep heeft zelf een keer een architectenbureau in de hand genomen om te kijken hoe de Amstellaan het beste aangepakt kon worden. De gemeente en Rentree hadden hier al plannen voor, uiteindelijk is het een mix geworden van alle plannen samen. Zaken als geluidshinder en fijnstof uitstoot, etc. zijn allemaal uitgezocht, ook door externe partijen zoals bijv. Witteveen & Bos.
4. **Oplossingsmogelijkheden:** Er zullen al mogelijk relevante oplossingsmogelijkheden zijn voor een ruimtelijk vraagstuk, hierbij is het van belang om meerdere opties te bekijken.
- 3D-aspect:** oplossingen worden aangedragen los van eventuele factoren binnen het gebied die bepaalde opties in de hand spelen. Deze factoren kunnen later wel meegenomen worden in het afwegingsproces. Het is belangrijk om een verscheidenheid aan oplossingen te bekijken die de gehele ruimte omvatten (oplossingen toepasbaar in de bodem als oplossingen toepasbaar boven het maaiveld).
- Concreet:** Is er vanuit meerdere perspectieven naar oplossingen gezocht en is er niet uitgegaan van het eigen werkveld of aanwezige factoren die één bepaalde oplossing in de hand spelen? Is er een grote verscheidenheid aan oplossingen onderzocht die zowel boven als ondergrond beslaan?

Opmerkingen uit interviews

Gemaakte veranderingen

- **(ren, kop)** De Rivierenwijk bestond eigenlijk uit de rivierenbuurt en de deltabuurt, deze zijn met elkaar verbonden. Vroeger liep de Amstellaan hier dwars doorheen, tegenwoordig kan je er onderdoor of overheen om naar de andere kant te komen.
- Dit is bewust gedaan om de twee wijkdelen met elkaar te verbinden en zodat de schoolgaande kinderen veilig kunnen reizen. De Amstellaan is er niet alleen voor de buurt, dit is echt een stedelijke opgave die er voor moet zorgen dat de doorstroming van verkeer beter wordt.
- **(kop)** Er is een tunnel aangelegd naar het ziekenhuis. De bewoners hadden €300.000 participatiegelden gekregen. Die hebben zij voor een groot deel ingezet voor de realisatie van deze tunnel. Er zijn door bewoners acties gevoerd en mede hierdoor is de tunnel er gekomen.
- **(ren)** Er is uitvoerig gekeken naar een eventueel warmtenet en of het bestaande warmtenet in Deventer mogelijk uitgebreid kon worden naar de wijk. Er is gekozen om dit niet te doen en er zijn ketels in de woningen gekomen. Voor de individuele bewoner komt het erop neer dat het eigenlijk niet gunstig is om op zo'n warmtenet aangesloten te zijn. Bewoners moeten zelf ervaren dat als je minder stookt je minder betaald. Bij een warmtenet is dit niet van toepassing.
- **(kop)** Er is een sociaal programma opgesteld voor de wijk waarin o.a. goedkope leningen zitten om appartementen op te knappen (Delta deals), één gemengde school waarin alle culturen samen komen in plaats van twee aparte, een wijkcentrum, proberen mensen aan het werk te krijgen, veiligheid, etc. op het programma staan. De Delta deals zijn bedoeld om te kijken hoe de bewoners met elkaar de wijk schoon, heel en veilig houden.
- **(ren)** In de rivierenwijk is er voor gekozen om het stratenpatroon grotendeels te doorbreken, deze zijn compleet gesaneerd en alle nutsvoorzieningen zijn ook tegelijkertijd aangepakt. Glasvezel is aangelegd, rioleringen en kabels & leidingen zijn vernieuwd.
- Er is bezit opgekocht om te slopen of om te vormen.
- **(ren)** In sommige gevallen kon bezit niet opgekocht worden omdat eigenaren het niet wilden verkopen. Dan werd er omheen gewerkt/gebouwd. Er is veel gedaan om plannen mogelijk te maken, maar niet tegen elke prijs. Er is binnen bepaalde grenzen gewerkt, ook financieel gezien.

- **(kop)** Er is veel naar de markt gekeken naar het type woningen dat nodig was, sommige oorspronkelijke bewoners wilden terugkeren naar de wijk maar konden dit niet omdat de huur hoger lag. Hierom worden er een aantal kleinere woningen gebouwd zodat zij wel terug kunnen komen.

Meenemen van bestaande gebiedsfactoren

- **(ren)** Het is een goed idee om in processen bestaande gebiedsfactoren even links te laten liggen bij het bedenken van oplossingen en deze later in één keer mee te nemen in de afwegingsfase. per probleem kijken kost te veel tijd. Het verschilt wel (op basis van de betrokken partijen), per situatie hoe je er tegen aan kijkt
- **(gem)** Het is geen goed idee om bestaande gebiedsfactoren los te laten bij het bedenken van oplossingen, alles gebeurt in een bepaalde volgorde. Je hebt een soort projectvolgorde, je begint met een initiatieffase, dan krijg je de definitiefase, ontwerpfase, etc. Je moet aan de voorkant eerst alle aspecten die meetellen bij zo'n initiatief in beeld hebben.
De vraag is niet zozeer relevant voor de gemeente, Rentree houdt zich bezig met oplossingen op detailniveau, bijv. duurzaamheids aspecten.

Verschillen theorie met praktijk

- **(kop)** Er zit duurzaamheid in het plan, ze wilden eigenlijk meer hier aan doen. Maar omdat de huizen anders te duur zouden worden is dit iets teruggedraaid om de huurprijzen lager te houden.
- **(kop)** De gemeente en Rentree doen wel wat met de opmerkingen, verbetervoorstellen, etc. die de kopgroep en/of bewoners aandragen. Maar dit kan niet altijd i.v.m. kosten of tegenstrijdige belangen.
- **(kop)** Soms gelden de belangen van een grote winkel sterker dan de praktische inzichten van bewoners over wat veilig is. Er is soms nog wel onduidelijkheid over de veiligheidsnormen, tussen wat de experts bij de gemeente hanteren en de bewoners als veilig ervaren in de praktijk. Soms zie je dat iets wat op de tekentafel getekend is er in de praktijk er anders uit ziet.
- **(kop)** De kopgroep merkt dat er echt invloed is op de plannen door direct omwonenden en betrokkenen. Niet op het grote geheel (de hoeveelheid woningen, etc.). Maar wel op de beleving en wat voor voorzieningen moeten er komen.

5. **Tijd:** In hoeverre is het tijdsaspect (verschillende termijnen en bijbehorende onderzekerheden) meegenomen in de opgave?
- 3D-aspect:** Hoe ver is er vooruit gekeken bij het maken van plannen? In hoeverre is er rekening gehouden met de toekomst en de veranderingen die dit met zich meebrengt en in hoeverre is hier gekeken naar de verschillende tijdschalen die bij de verschillende aspecten een rol spelen?
- Concreet:** Is er rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen voor toekomstige ontwikkelingen en het verschil in tijdschalen tussen de ontwikkelingen? Is er ook gedacht aan nazorg?

Opmerkingen uit interviews

Toekomstbeeld

- **(gem)** Continuïteit is belangrijk, de contactpersoon bij de gemeente Deventer zit er al vanaf 2012 op en hoopt tot 2018 aan te blijven zodat ook het lange termijn perspectief gewaarborgd blijft. *“je moet geen sprinter zijn maar je loopt een marathon”* Als iemand anders het zou overnemen kunnen de basisprincipes en uitgangspunten verloren gaan.
- **(gem, kop)** Er wordt veel rekening gehouden met flexibiliteit in de plannen met het oog op toekomstige ontwikkelingen, de verschillende typen woningen werd ook aangepast naar de vraag vanuit markt. Er worden steeds kleine stukken gepakt van 40 á 50 woningen.
- **(gem)** Het enige waar aan gehouden wordt is de sloop van 485 woningen en dat er 225 sociale huurwoningen teruggebouwd worden. De rest van de 485 woningen is flexibel in te delen.
- **(ren)** Er wordt op het tijdsaspect gelet bij verkeersstromen met oog op de nieuwe bebouwing. De nieuwe situatie betreft infrastructuur binnen de wijk is aangepast aan de nieuwe situatie van de wijk. De structuur die er voorheen lag was niet gebaseerd op de huidige verkeersstromen, daarom is deze ook opgenomen in de plannen.
- De wegen liggen er langer en blijven er ook langer liggen dan de woningen, de bewoners wisselen nog weer sneller. Hier kan je niet altijd op inspelen maar er wordt wel op geanticipeerd.
- **(ren)** Er wordt wat betreft nutsvoorzieningen wel rekening gehouden met toekomstige plannen, deze liggen in de openbare ruimte en moeten min of meer wel toegankelijk zijn. Dit is wel het belangrijkste waar je op moet letten.
- **(kop)** Een deel van de bewoners is niet tevreden over de wijkverbindingen zoals ze nu zijn. De plannen voor betreffende verbinding komen uit 2012 en worden als achterhaald beschouwd.

Nazorg en evaluatie

- **(ren)** Er wordt regelmatig teruggeblikt, het stedenbouwkundig plan is voor een deel van de wijk gemaakt. Straks wordt er weer een nieuw deel ontwikkelt en daar wordt ook de kennis meegenomen van dit deel (scherf 3) van de herstructurering..
- **(ren)** Rentree legt openbare ruimte aan als het in hun plan valt, maar de gemeente gaat het onderhouden. Dit wordt overlegd tot op een gedetailleerd niveau, kan je er goed grasmaaien, waar komt straatverlichting, parkeerterreinen openbaar of niet openbaar, etc.

Politiek

- **(ren)** Er wordt in het politieke speelveld extra gas gegeven om de plannen binnen een bepaalde periode voor de verkiezingen nog erdoor te krijgen, of er wordt gewacht tot er een wisseling is zodat je weet dat de vigerende coalitie er positiever tegenover staat. Bij de Rivierenwijk heeft dit niet heel erg gespeeld.
- **(gem)** Politiek gezien veranderd er bij deze wijkvernieuwing niet zo heel veel, de afspraken die er zijn worden uitgevoerd en deze zijn sinds 2011 niet meer heel erg veranderd, de flexibiliteit zit hem in de uitvoering.

- **(kop)** Politiek gezien is er gebruik gemaakt van de bewoners en hun kracht door de partijen. Als er vertraging ontstond werd er gevraagd of de bewoners een actie wilden ondernemen om te laten zien dat er wat moest gebeuren. Zo werd dan het laatste zetje gegeven.
6. **Informatie:** Zorg dat er voldoende informatie beschikbaar is op voorhand en bij nieuwe ontwikkelingen vul deze dan aan. Is er voldoende informatie over alle relevante aspecten?
- 3D-aspect:** Behoud een brede blik, wat speelt er in het gebied, wat is er aanwezig en wat zijn de mogelijkheden. Dit geldt voor de gehele ruimte. Betrek waar ruimte is ook mensen bij het proces die hier geen directe verbinding mee hebben om andere invalshoeken te creëren. Informatie uitwisseling tussen de betrokkenen is essentieel.
- concreet:** Is er voldoende informatie en kennis voorhanden, beschikbaar en gebruikt voor de opgave. En beslaat deze informatie de gehele verticale lijn?

Opmerkingen uit interviews

Informatieverzameling

- **(gem, ren, kop)** Standaardrisico's zijn allemaal meegenomen in het onderzoek, archeologie, milieu/geluidszones, verontreiniging, etc. Dit wordt allemaal in kaart gebracht voor je een stedenbouwkundig plan gaat maken. De informatie en de mogelijkheden boven- en ondergronds waren in grote lijnen wel bekend. Er kunnen verrassingen komen uit het onderzoek, dit ligt vooral bij onbekende zaken als archeologie. De kopgroep houdt zich bezig met de belangen van de bewoners.
- **(kop)** De kopgroep maakt al 12 jaar deel uit van het proces en weet precies wat er speelt binnen de wijk en dat de rol van de bewoner op onderdelen invloed kan hebben. De kopgroep heeft een aantal keren een deskundige in de hand genomen om te kijken hoe ze het beste en de meeste informatie en ideeën op konden halen bij bewoners zodat de wijk ook echt van hen werd. Bewoners kunnen niet altijd zien op een tekening dat een weg afgesloten wordt en dat er omgereden moet worden.

Overlegstructuur en informatiedeling

- **(ren, kop)** Rentree, de gemeente en de kopgroep hebben allemaal ideeën en kansen gezien die met elkaar gedeeld werden in maandelijkse of 2-maandelijkse overleggen. Zo nodig werden plannen aangepast/geüpdate naar wat er nodig was in de wijk.
- **(gem)** Eens in de 6 weken is er overleg met de kopgroep waarin de kopgroep zaken aan de gemeente en Rentree kan voorhouden die niet of juist wel goed lopen.
- **(gem)** De gemaakte afspraken worden regelmatig besproken in een bestuurlijk overleg met de wethouder en de directeur van Rentree. Deze overleggen kunnen tot bijstelling van de plannen leiden, zo is met de crisis de woningbouwproductie verlaagd en wordt deze momenteel weer naar boven bijgesteld.
- **(gem)** Er zijn samen met Rentree vaste gebiedsoverleggen, er zijn intervisies geweest en elke woensdag heeft de gemeente bilateraal overleg met Rentree in het buurthuis waar alle projecten worden doorgesproken. Er wordt niet gewerkt vanuit een wij/zij perspectief maar vanuit een wij perspectief. De communicatie is erg open.
- **(gem)** Er is een whatsapp-groep van mensen die actief zijn in en met de rivierenwijk, er is een website, er staat een webcam in de wijk die via de site gebruikt kan worden, vier keer per jaar komt er een nieuwsbrief uit en er zijn twitter en facebook accounts waar regelmatig op gepost wordt.
- **(ren)** Er is volstrekte openheid tussen de gemeente Deventer en Rentree over de onderzoeksgegevens, ook richting externe partijen doet Rentree over het algemeen niet moeilijk over het delen van die informatie.
- **(ren)** De kopgroep wordt wel op de hoogte gehouden maar die zullen niet alle afwegingen krijgen om iets wel of niet te gaan doen. Het zijn meer de uitkomsten van de afwegingen waarover ze in

kennis worden gesteld en waarover wordt gepraat. Anders kan de uitvoering veel te lang gaan duren. Er werd iets bedacht waarvan Rentree en de gemeente dachten, dit is goed, daarna werd dit aan de kopgroep voorgelegd. Bij een prijsvraag bijv. werd het winnende plan voorgelegd aan de kopgroep en niet twee andere alternatieven er nog naast, anders ontstaan oeverloze discussies.

- **(kop)** De plannen van de gemeente zijn altijd inzichtelijk, maar bij Rentree is niet altijd alle informatie even inzichtelijk, dit zit in hun bestuursbeleid en kan gewoon niet altijd. Wel wordt de kopgroep altijd betrokken bij alle plannen door de gemeente en Rentree.
- **(kop)** De kopgroep heeft wel informatie gekregen over de verschillende onderzoeken maar of ze alles hebben gekregen is niet helemaal duidelijk. Niet alles is even belangrijk omdat zij er vooral voor de bewoners zijn.

7. **Bestuurlijk-juridisch:** Het is van belang om inzicht te hebben in welke bestuurlijke- en juridische regelingen er spelen bij de opgave.

3D-aspect: Het is verstandig om in beeld te hebben welke regelingen en regels het toepassen van een integrale benadering toejuichen of juist tegenwerken en om te kijken hoe deze vermeden of gebruikt kunnen worden.

Concreet: Zijn er vanuit bestuurlijke, financiële en juridische hoek regelingen of regels die een 3D-benadering stimuleren of belemmeren (bijvoorbeeld subsidies, stugge wetgeving omtrent archeologie of natuur, etc.)?

Opmerkingen uit interviews

Gesloten overeenkomsten

- **(gem, kop)** Met de kopgroep is een convenant afgesloten waarin staat dat de kopgroep een procesrol heeft. Zij controleren of de gemeente en Rentree de bewoners voldoende betrekken bij hun projecten. Ze hebben geen medezeggenschap maar kunnen advies geven en het mededelen als zij ergens tegen zijn.
- **(kop)** De mensen die uit hun huizen verdreven zijn hebben naar mate van hun huurovereenkomsten met de corporatie recht op terugkeer. De kopgroep heeft er voor gezorgd dat ze een vergoeding kregen voor de verhuiskosten uit de wijk maar ook om weer terug te keren.
- **(gem, kop)** Er wordt gewerkt met afspraken die in 2011 zijn gemaakt, deze zijn allemaal op een rijtje gezet waarop je kan zien of het al uitgevoerd is, in uitvoering is of nog uitgevoerd moet worden. Dit gaat o.a. over de verschillende woningtypen.

Gelden

- **(gem)** Rentree ontwikkelt de woningvlekken helemaal zelf en neemt hierbij ook de openbare ruimte mee, voor de openbare ruimte krijgt Rentree een bijdrage van de gemeente.
- **(ren)** Als corporatie moet je ook rekening houden met de nieuwe wet en regelgeving, financieel is het voor Rentree ook een stuk minder geworden. Ze moeten het met minder geld doen, hierin zie je dat de woningen ook weer kleiner worden. Er blijft minder geld over om te investeren.

Beleid, regels en wetgeving

- **(gem)** De woningvoorraad was slecht, uit de jaren 50/60 zonder warmte isolatie, etc. In 2002 is er een nota wonen van de gemeente vastgesteld waarin is vastgesteld om vernieuwing aan te brengen in o.a. Rivierenwijk. Een deel zou gesloopt worden en hier zouden ook andersoortige woningen voor terugkomen. Van 2005 tot 2010 is er een sociaal programma geweest, deze was voor de ontwikkeling van de bewoners, dit is behoorlijk fors ter hand genomen. Mede door subsidie vanuit het Rijk.
- **(gem, ren)** Langs de Amstellaan is flink gesloopt, dit heeft te maken met uitstoot van fijnstof en geluidszones. Er worden bij de spoorbrug geen appartementen meer gebouwd i.v.m. externe veiligheid. Er is allerlei beleid wat invloed heeft op een dergelijk plan, parkeerbeleid, een veilige

schoolomgeving, speelzones, archeologie, bodemgesteldheid, etc. juridisch gezien zit je soms ook nog met erfdienstbaarheid.

- **(ren)** Politiek is soms subjectief, soms wil men perse hoogbouw hebben op de ene plek en op een andere juist niet. Er kan gevraagd worden om speciaal aandacht te hebben voor bepaalde bewonersgroepen (denk bijv. aan meer woningen voor jonge gezinnen).

8. **Afwegingen:** Er zullen keuzes gemaakt moeten worden om tot de uiteindelijke besluitvorming te komen, hiervoor worden afwegingen gemaakt tussen verschillende onderdelen en oplossingen.
3D-aspect: Houd goed in het oog of in de uiteindelijke afweging nog steeds alle relevante aspecten en alle dimensies van de ruimte zijn meegenomen.
Concreet: Is er in de uiteindelijke afweging rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten die hierbij horen?

Opmerkingen uit interviews

Beeld t.o.v. de besluitvormingsfase op dit moment

- **(gem, ren, kop)** Er is integraal gekeken naar het plan, er zijn een heleboel omgevingsfactoren en locatiespecifieke factoren die bepalen hoe het uiteindelijke plan en/of delen van het plan ontwikkelt worden. De kansen en belemmeringen, oplossingsmogelijkheden etc. zijn goed in beeld en alles is goed overwogen, anders zou een plan als dit ook niet gebouwd worden. Met alleen een aantal nieuwe woningen kom je er niet, dan blijf je dezelfde problematiek houden. Er is rekening gehouden met alle dimensies van de ruimte en de relevante aspecten daarvan, maar allicht dat er over 10 jaar wel iets is waar niet aan is gedacht. Het zal nooit perfect zijn. De wijk is positief veranderd.

9. **Suggesties en aandachtspunten aangedragen door partijen**

Opmerkingen uit interviews

- **(ren)** Houdt je plannen continue tegen het licht aan, zorg dat ze nog relevant zijn en pas ze waar nodig aan. In de huidige tijd is dit goed om te doen. Dit kan je niet bij elk klein dingetje doen, maar om de zoveel tijd zou er wel gekeken moeten worden of je plan nog wel up to date is.
- **(kop)** Het proces is goed ingezet, er zijn geen ideeën over hoe het anders had gekund.

BIJLAGE 6 – WERKSESSIE

Op Dinsdag 23 Augustus van 14:00 tot 15:30 is een werksessie gehouden met verschillende medewerkers van de provincie Overijssel waarin de bevindingen rondom het benutten van de 3D-benadering van de ruimte werden gespiegeld aan de eigen ervaringen met planvorming bij verschillende collega's.

De deelnemers aan de werksessie waren:

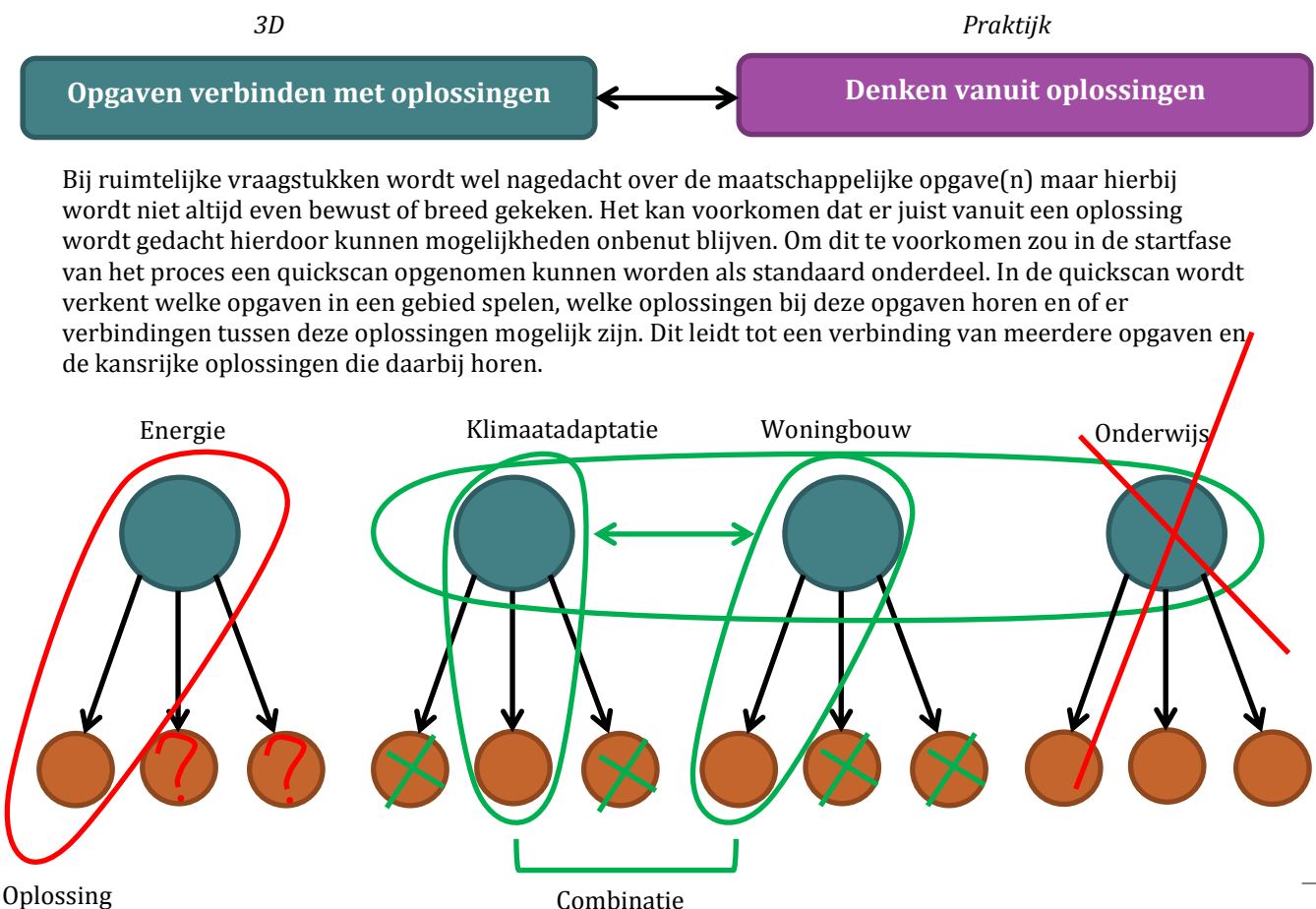
- Harry Stoffer, houdt zich bezig met ruimtelijke kwaliteit
- Jan Bakhuis, accounthouder bij verschillende gemeenten
- Bart Beukema, houdt zich bezig met agrofood
- Fleur Schilt-hol, houdt zich bezig met Ruimte & bereikbaarheid
- Lidwien Besselink, ontfermt zich over de ondergrond
- Hanneke Spiertz, gaat over wonen en het stedelijk gebied
- Fransje Drogen, Begeleidster afstudeerder Saxion hogeschool Deventer

Voorafgaand aan de werksessie is er informatie over de opvallendste zaken die tijdens het onderzoek naar voren kwamen verspreid onder de deelnemers. Dit zodat de deelnemers zich alvast konden voorbereiden en na konden denken over de verschillen, vragen die naar voren kwamen uit het onderzoek. Dit infoblad is op de volgende pagina's weergegeven.

Infoblad werksessie 23-08-2016

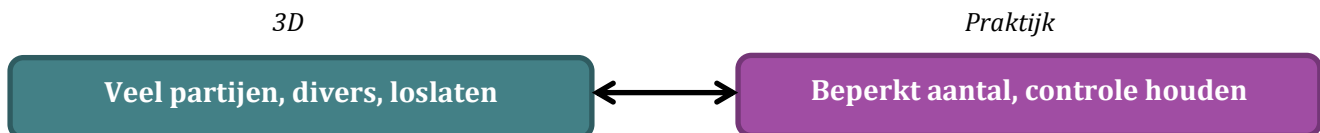
In de mail voorgaande aan deze werksessie stond dat het onderzoek zich richt op het door ontwikkelen van de 3D-benadering van de ruimte en hoe deze beter toegepast kan worden in de praktijk. Ik heb hiervoor twee praktijksituaties - geothermie Hanzeland-Zwolle en herstructurering Rivierenwijk Deventer - geanalyseerd en heb de aanpak die daarin wordt gevolgd, vergeleken met een aanpak vanuit de 3D-benadering. Het afnemen van diverse interviews maakte deel uit van de analyse. Hieruit kwamen een aantal punten naar voren met betrekking tot o.a. verschillen tussen de 3D-benadering van de ruimte en de werkwijze gehanteerd in praktijksituaties. Ook heeft het onderzoek een aantal nieuwe vragen opgeroepen. De zaken die er het meest uitsprongen zijn hieronder toegelicht zodat jullie alvast een beeld krijgen van wat er zoal naar voren is gekomen uit het onderzoek. Ik ben erg benieuwd naar jullie ideeën hierover.

Verschillen 3D-benadering van de ruimte en praktijksituaties

Bovenstaand figuur illustreert het denken vanuit maatschappelijke opgaven en het leggen van verbindingen tussen de opgaven en de oplossingen van opgaven. Als de figuur als voorbeeld wordt genomen spelen binnen een gebied de opgaven klimaatadaptatie, woningbouw en onderwijs. Hiervan blijken klimaatadaptatie en woningbouw goed te combineren, onderwijs valt niet te combineren in dit geval. Vervolgens zijn voor de opgaven de mogelijke oplossingen bekeken en zijn de minst geschikte weggestreept. Uiteindelijk komt hieruit een combinatie aan oplossingen voort die de twee opgaven met elkaar verbinden. De rode omcirkeling in de figuur geeft weer hoe er vanuit een opgave naar één oplossing is gegaan zonder verbindingen te leggen, hierdoor blijven alternatieven onderbelicht en ontstaat er een beperkt blikveld.

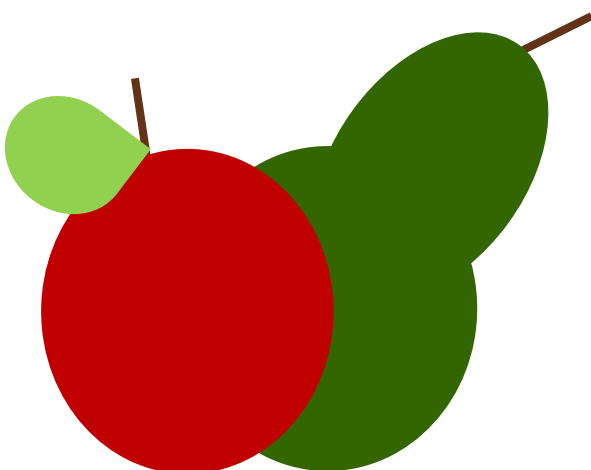
Samenwerken met een grote verscheidenheid aan partijen

Tijdens het onderzoek is gebleken dat het samenwerken met een grote verscheidenheid aan partijen als moeilijk of lastig wordt gezien, o.a. omdat dit tot te veel discussie zou leiden en omdat er te veel verschillende belangen zouden zijn. Misschien komt dit door slechte ervaringen uit het verleden, of is er gewoon sprake van plankenkoorts. Het is begrijpelijk dat hier weerstand tegen is omdat het een goede voorbereiding vergt. Hoe neem je de barrière die hiervoor ligt weg en als al die verschillende partijen bij elkaar zijn hoe leid je dit proces in goede banen? Misschien kunnen er aan de voorkant van een proces een aantal spelregels opgesteld worden die er voor zorgen dat een proces met een groot aantal partijen soepel verloopt. Maar hierbij moet weer opgepast worden dat er niet te veel naar de controle wordt gegrepen. In de 3D-benadering wordt het betrekken van veel partijen juist gezien als kans om tot vernieuwende ideeën en oplossingen te komen vanuit verschillende invalshoeken.

Appels met peren vergelijken

In de 3D-benadering van de ruimte wordt de ruimte gezien als één geheel, de boven- en ondergrond zijn hierin geen op zichzelf staande onderdelen. Dit zorgt ervoor dat er bij processen en het bedenken van oplossingen altijd uitgegaan wordt van de gehele ruimte, de boven- en ondergrond worden automatisch allebei meegepakt. Het wil op dit moment nog wel eens voorkomen dat de focus grotendeels op maar één van deze twee ligt bij het bedenken van oplossingen.

Tegelijkertijd geeft dit het probleem van de juiste afwegingen maken, vandaar appels met peren vergelijken. Om maar een voorbeeld te noemen: hoe weeg je de mogelijke vervuiling van de drinkwatervoorraad door het plaatsen van een geothermie-installatie af tegenover het plaatsen van een biomassa installatie die zorgt voor uitstoot van fijnstof?

De werksessie werd geopend met een presentatie door de onderzoeker, vervolgens werd ingegaan op de informatie uit het infoblad en de presentatie. De insteek van de werksessie was om de conclusies en aanbevelingen die uit het onderzoek naar voren kwamen aan te scherpen. De grote verscheidenheid aan verschillende expertises leidde al snel tot interessante vragen en discussies en vooral verschillende inzichten over hoe een 3D-benadering het beste zou kunnen bijdragen aan praktijksituaties en welke stappen daarvoor genomen moeten worden (of juist niet). Hieronder een opsomming van de belangrijkste punten en vragen die naar voren kwamen tijdens de werksessie en die bijgedragen hebben aan het vormen van de aanbevelingen:

Ideeën

- Provincie moet niet met de vinger wijzen, maar kan wel aanwijzingen geven
- Juiste partijen, initiatiefnemer en plussen & minnen vinden
- Meer gebiedsgericht en dichter op de initiatiefnemer zitten, helpen en ideeën opwerpen.
- Provincie als verbinder
- De provincie biedt constant oplossingen aan, er zou meer naar initiatiefnemers geluisterd kunnen worden
- Van aanbodgestuurd naar vraaggericht werken
- Voorkom dat alle afdelingen een andere mening hebben
- Interne workshop over samenwerken in multidisciplinair teams
- Initiatievenconsulent in het leven roepen, zoek de initiatiefnemer
- Tegemoetkomen in bijv. onderzoekskosten of personen inschakelen die een initiatief kunnen ondersteunen en verder helpen.
- Provincie als founding father van nieuwe bedrijven/bureaus die het anders doen
- Werk met voorbeelden, de mensen met voorbeelden een podium bieden

Vragen

- Hoe ver ga je in integraal werken?
- Welke rol moet de provincie aannemen?
- Wat kan de provincie doen en wat ligt bij de initiatiefnemers/gemeente?
- Hoe kun je als provincie de 3D-benadering bevorderen?
- Hoe krijg je de juiste partijen te pakken?